

Gárdonyi Endréné

Életrajz

*Magda néni*nek 58 évesen kezdett a szeme romlani. Több műtét sem mentette meg attól, hogy ma, 81 éves korában – 14 éve – vakon él fiával, menyével és unokáival a Rózsadomb aljában lévő panziójukban. A beszélgetésünkön végig részt vett és segített a fia és a nővére, akik szóban leírták Magda néninek, hogy melyik képről van szó, és ő így emlékezetből mesélt minden egyes képről. A szellemileg igen friss hölgy ideje nagy részét rádiózással, tévéhallgatással és a Vakok Intézetétől kölcsönzött szépirodalmi kazetták hallgatásával tölti.

1923. február 21-én születtem Kiskőrösön.

Apai nagyapám [Deutsch József] 1851-ben született Madocsán [Tolna vm.-ben lévő nagyközség volt. – A szerk.], nagyanyám [Kántor Mari] 1958-ban Dunavecscén. 1880-ban házasodtak össze. Apám szülei Kalocsán [Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.] éltek, apai nagyapám 1916-ban meghalt betegségben, és a kalocsai temetőben fekszik. Pár évre rá a nagymamát elhozták Kiskőrösre, béreltek neki egy lakást. Ott halt meg betegségben 1929-ben.

A nagypapa állatokkal foglalkozott, lovakat, marhákat adott-vett. Nem voltak nagyon szegények, de azt hiszem, nagyon gazdagok sem. Az egyik fia [István] egyetemet is végzett – középosztálybeliek voltak. Apáék hatan voltak testvérek, három lány és három fiú.

A fiúk közül István volt a legidősebb, 1887-ben született Kalocsán. Gimnáziumba járt, kitűnő tanuló volt végig, le is érettségizett, és állatorvos lett. Sokra vitte, a fővárosnál volt állatorvos tanácsos. Felesége Bruck Ilma volt, 1901-ben született, és Budapesten halt meg, 1950-ben. Érdekes, hogy Pista bácsi anyám egyik unokatestvérét, nagyanyám Szabadkán élő jómódú testvérének, Jankának az Ilma nevű a lányát vette feleségül. Ortodoxok voltak. Két fiuk született, Gábor 1918-ban, ő 1944-ben orosz fogságban halt meg; Pál 1925-ben született, és ő Günskirchenben halt meg fogolyként, szintén 1944-ben. Pista bácsi Budapesten halt meg 1969-ben.

Panna 1889-ben született Kalocsán, férjhez ment Sugár Bélához, aki tetőfedő-bádogos volt. Ortodoxok voltak. Született két gyerekük, 1916-ban Ibolya, 1918-ban József. 1956-ban mindketten kimentek Amerikába, Kaliforniában telepedtek le, azóta semmit nem tudok róluk. Panna az 1960-as években halt meg, Budapesten.

Imre 1896-ban született Kalocsán. Textilkereskedő volt. Ortodox volt. Feleségül vette Lichtman Arankát, gyermekük nem volt, Budapesten halt meg 1981-ben. [Az apa többi testvéréről a családfa tartalmaz adatokat. – A szerk.]

Édesanyám Gyöngön született 1895-ben [Nagyközség Tolna vm.-ben 1891-ben 3400 német és magyar lakossal. – A szerk.]. Anyai nagyapám [Halbrohr Simon] szintén marhakereskedő volt, henteseknek hajtották föl az élő állatot. Ez azzal járt, hogy állandóan járták a környéket, jóban voltak az uradalmakkal, a földesurakkal, a parasztokkal. Nagyapám 1927-ben halt meg betegségben, és amikor meghalt, akkor elhoztuk a nagyanyámat [Halbrohr Simonné, született Kántor Henrietta], aki vak volt, úgy, mint én, és nálunk, Kiskőrösön halt meg gyomorrákban 1935-ben.

Eléggé kóserok [lásd: étkezési törvények] voltak. Amikor a nagymamám odajött hozzánk lakni, akkor – hogy látszatra vagy nem látszatra, arra már nem emlékszem – kóser húst ettünk. Amikor 1935-ben a nagyanyám meghalt, akkor ennek vége lett, már nem tartottuk a kóserség látszatát, disznót is vágunk.

Anyámnak volt egy bátyja [Jakab] meg egy nővére [Margit]. Margit férje [Klein Lajos] a kommün [lásd Tanácsköztársaság] után, 1919-ben kiszökött Amerikába. Magyarországon Kovács Lajos néven tanítószkodott, Amerikában Klein néven szőrmegyári munkás volt. 1975-ben voltam Amerikában a lányánál, és megkérdeztem tőle, miért kellett kiszökönie. Azt mondta, hogy a kommunisták azért zárták be, mert fehér volt, a fehérek azért, mert kommunista. Tehát egyiknek sem volt jó. Három évre rá Margit a tizenhét éves fiával és a hároméves kislánnyal utána ment. Klein Lajos 1946-ban meghalt Amerikában. Margit 1978-ban, kilencvenöt éves korában halt meg betegségben. A fia, Zoltán 2002-ben halt meg, kilencvenhét évesen, a lánya, Elzi, akinél kint voltam, ma [2004] is él, nyolcvanhat éves.

Kiskőrös akkor még egy poros kis falu volt, de aztán kifejlődött. Az első világháború előtt vagy alatt utakat építettek, sok helyen aszfaltoztak, parkosítottak. Iskola épült, de az már a harmincas években, evangélikus iskola. Csatorna nem volt, csak egy nyílt csatorna volt, ott folyt a víz, és gondolom, hogy a falu szennyvizét is az vitte el. A víz sem sok helyen volt bevezetve a házba, csak a második világháború után. Ezek a komfortok csak a háború után lettek.

Tizenötezer lakosa volt Kiskőrösnek, úgy tudom, hogy négyszáz lélek volt zsidó, annyit deportáltak, de lehet, hogy abban benne voltak a környékeliek is. Nem tudom, lehet, hogy csak a kiskőrösiek voltak négyszázan. Nem voltunk elszigetelve, voltak keresztény barátaink, barátnőink, akik kitartottak mellettünk, de a negyvenes években már volt megaláztatás. [Lásd később. – A szerk.]

Egyetlen hitközségben voltak a neológok és ortodoxok, és egy rabbiválasztáson mindig szavakkal ütötték egymást, tehát szavakkal harcoltak. Előfordult, hogy a rabbijelölt megígérte neológoknak, hogy „Ha megválasztotok, magyarul is fogok beszélni a templomban”. Aztán megválasztották, és soha többet magyarul nem beszélt, csak jiddisül, szóval becsapta őket.

Emlékszem, hogy mikor kicsi gyerek voltam, a rabbi avval foglalkozott, hogy az asszonyok szombaton hordanak-e ridikült [Merthogy szombaton minden teher viselése tilos, a nagyon vallásosak még a zsebkendőjüket is a ruhájukra kötötték, hogy még annyi terhet se cipeljenek szombaton. Lásd szombati munkavégzés tilalma. – A szerk.]. Ostorozta őket, ha esetleg ridikült látott. Ilyen gondjaik voltak. A hívek kibeszélték egymást, a vallásosabbak a kevésbé vallásosakat, hogyha nem úgy öltöztek, ahogy nekik megfelelt volna.

Míg a világtalan nagymamám [Halbrohr Simonné] élt, addig sakterhez vittük az állatot, volt a faluban kettő vagy három is. Mikve is volt. Szép templomot is építettek, olyat, hogy az emeleten voltak a nők, és lent a férfiak [Vagyis ortodox zsinagóga volt, ahol nem vegyülhetnek a nők és férfiak. – A szerk.]. És körül volt ilyen rács, ahol le lehetett kukucskálni a férfiakhoz, de magos volt az a rács. Egészen új volt még a templom, amikor gyerek voltam, tehát a húszas és harmincas évek között épült. A központban volt, ötven méterre az evangélikus templomtól, ami szintén a tejpiac végében volt.

Amikor kicsi voltam, zsidó iskolába jártam. Két tanterme volt, az egyikben első osztálytól harmadikig, a másikban negyedik osztálytól hatodik osztályig, szóval három-három osztály egy teremben, és két tanító. Az egyik tanítót, Gorsin Izsákot 1929-ben Újpestről hozták, meghívta a hitközség. Újpesten Gorsin Árpádnak hívták, és mikor Kiskőrösre jött, akkor Izsákra változtatta a nevét, hogy az ortodoxoknak is megfeleljen. Hatéves koromban mi voltunk az első osztálya Gorsin Izsáknak.

Az iskolatársaimmal jóban voltunk. Nem emlékszem, hogy bárkivel haragban lettünk volna, vagy bárkit lenéztünk volna, mert szegényebb volt. Legfeljebb azt vettük észre – és ez nem tetszett –, hogy a tanítók tesznek különbséget a módosabb gyerekek meg a szegényebbek között, amit mint kisgyerekek elítéltünk, és kritizáltunk egymás között.

A polgáriban [lásd: polgári iskola] már volt antiszemitizmus. Amikor Jam Kiperkor [lásd: Jom Kipur] nem mentünk iskolába, akkor az egyik katolikus lány kiírta, hogy tiszta a levegő, zsidómentes, pedig zsidó lány ült mellette, mind a ketten kitűnő tanulók voltak, és jóban voltak, és mégis. Talán otthonról hozta. Egy másik lány viszont elmesélte nekünk. A többiekkel nagyon jóban voltunk. Mi tanultunk németül a zsidó elemiben, és segítettem azoknak, akik katolikus meg evangélikus elemiből jöttek, ahol nem volt német. Nagyon jó volt a helyesírásom, és kijavítottam a dolgozataikat, s ezzel az ember tud barátokat szerezni. Még később is emlegették, hogy kijavítottam a dolgozataikat. Sok jó barátom maradt még utána is. Testi-lelki jó barátnőm is. Talán a katolikusok kissé elhúzódtak a zsidóktól, de titokban csinálták, olyankor, amikor nem voltunk ott, és mindig akadt, aki nem értett velük egyet, és elárulta őket.

Kiskőrösön sok volt a szlovák, mert kétszázötven évvel ezelőtt Wattay gróf Szlovákiából parasztokat telepített be, és azok virágzó szőlőkultúrát csináltak [A Wattay család kapta adománybirtokul I. Lipót császártól a környéket, amely a török időkben elnéptelenedett. Így került sor arra, hogy az északi vármegyéből szlovák ajkú lakosokat telepítsenek be a 18. század elején. – A szerk.]. Amikor gyerek voltam, a szőlőből és gyümölcsösből éltek. Nem voltak szegények, és nagyon tiszták voltak, ragyogtak a fehérre meszelt házaik. Lányaik a zsidóknál szolgáltak, az volt a sikk, hogy ott megtanultak egy kis kultúrát, főzést. A lánynak, mielőtt férjhez ment, illet elmenni a zsidó családokhoz, hogy ott megtanulja azt, amire később majd szüksége lesz a saját háztartásában. Nem volt rossz a viszony. Az asszonyok hetenként tejet és vaját hordtak a tanyáról. Nem emlékszem, hogy bajunk lett volna valakivel is. Napszámba jártak hozzánk fát vágni vagy fát fűrészelni. A szomszédban is laktak szlovákok, akikhez tojásért jártunk, alkalmilag túróért, tejfölért, de a tanyáról sokszor azt is hoztak. Jó volt a viszony, még a nehéz időkben is. Rendes népség voltak.

Vasárnap délután volt a korzó. Ma már nem tudom megérteni, hogy miféle szórakozás volt, hogy a Fő utca egyik végétől elmentünk a katolikus templomig, ott megfordultunk, és vissza. És ott a

népviseletbe öltözött lányok ismerkedtek a szlovák fiúkkal. Nekünk az volt a furcsa, hogy akkor is karonfogva mentek, ha nem voltak vőlegény és menyasszony. Csodálkoztunk rajta, mert a mi köreinkben – és hát a katolikusok köreiben is, akik ugyanolyan ruhában jártak, mint mi – csak akkor jártak karonfogva, hogyha már vőlegény és menyasszony voltak. El se tudom képzelni, hogy előbb egymásba karoltak volna, ők meg négyen-öten egymásba karoltak, egy fiú, egy lány, egy fiú, egy lány, és úgy sétáltak. Ott évdtek, viccelődtek, a fiúk, gondolom, bohóságokat mondtak a lányoknak, akiknek ez szörnyen tetszett, és aztán egy idő után megvolt az esküvő.

Amúgy a szlovákok majdnem mind evangélikusok voltak. De rendes népek voltak az evangélikusok. Nem voltak olyan szélsőségesek. Nem volt bajunk senkivel még a háborúban sem. Nem csatlakoztak semmiféle szélsőséghez.

A zsidók gazdagabbja, a Schwarzok, az orvosok, az ügyvédek, mind a Fő utcán élt. Talán csak három borkereskedő vagy tűzéptelepese nem volt zsidó a Fő utcán. A keresztényeknek is szép nagy házaik voltak, cselédekkel. Mert tíz kilométerre volt Akasztó, és onnan is bejöttek a lányok férjhez menés előtt szolgálni. Persze nem mind a zsidókhoz állt be, mentek a jó módú keresztényekhez is, orvosokhoz, ügyvédekhez, kereskedőkhöz.

A heti piac szombaton és szerdán volt, és úgy emlékszem, hogy vasárnap is volt egy kicsi. A tejpiac külön volt, a baromfipiac egy kicsit messzebb, a futballpálya oldalában.

Rádiónk körülbelül 1926-tól volt [Nagyjából ekkor indult meg Európában a külső hangszóróval rendelkező készülékekkel a rádiózás. – A szerk.], és apám barátai odajöttek hallgatni a meccset. A hálósobában volt a rádió, az ágyra ültek, és úgy kiabáltak, mintha ott lettek volna a meccsen. Egyszer kérdezték valamelyiktől, hogy „Mennyi volt az eredmény?”. „Leszakadt az ágy.” Ugyanis úgy ugráltak, izgultak, hogy tényleg leszakadt az ágy.

Autója a zsidó borkereskedőnek volt, meg aztán az orvosok szereztek maguknak, már amikor lehetett. Gondolom, a harmincas évek eleje lehetett [1929. december 31-én, az akkor körülbelül 985 ezer fős népességű Budapesten 5953 db személygépkocsi volt magántulajdonban (Dr. Illyefalvi I. Lajos: Tíz év Budapest székesfőváros életéből a világháború után, Székesfővárosi Statisztikai Hivatal, 1930). – A szerk.].

Mi a falu közepén laktunk, pár lépésre a Fő utcától. Egyedül a zsidó pék háza volt köztünk és a Fő utca között. Az országút másik oldalán volt a heti piac. Tehát olyan helyen laktunk, hogy minden közel volt.

A házunkban három szoba volt, később hozzáépítettünk még egyet az utcai frontra. Tehát az utcaira nézett két szoba, ami elég tágas volt. Hálósoba és mellette az a szoba, amit hozzáépítettünk, és ebédlőnek hívtuk. Az volt a szép szoba, ahova egy vendéget bevezettünk, ahol nem aludt senki, ahol ebédeltünk. És akkor az volt a divat, hogy a plafonról lógott egy csengő, és amikor ebéd közben valami kellett, akkor csengettünk, és a szolgáló behozta. A hátsó két szobában – mert ilyen L alakú volt a ház – mi, gyerekek laktunk, az öcsém az egyikben, mi pedig Zsuzskával, a testvéremmel a másikban.

Fehér hálósoba volt, ami valamikor mahagóni színű lehetett, mert néha kilátszott a fehér festék alól. A bútorokat anyám hozta Gyönről. Az ebédlőben volt egy szép zöld perzsaszőnyeg, azt is anya hozta Gyönről. A mi szobánkban pedig mi, lányok csináltattunk szekrényt, amikor már

kerestünk, és darabonként rendeztük be.

A ház végén volt a konyha. Nem volt olyan kicsi, mint mostanában. Volt benne egy bádogtetejű asztal, amit kihúztunk, egy ágy volt benne, és ott aludt a szolgáló. Volt egy pad is, amin a vizeskannák álltak. Divat volt az artézi kútról hozni az ivóvizet. Az artézi a Petőfi-szobor mellett volt a Városházával szemben. Huszonhat vagy huszonhárom fokos volt a víz, langyosnak éreztük, mégsem hűtöttük, csak ittuk. Ásványvízszerű volt, sok ásványi anyag volt benne, és azért volt olyan üdítő. A szolgáló hordta a vizet, és a kútnál elcseverészett a barátaival vagy barátnőivel. Az neki ünnep volt, hogy elment az artézi kútra, és nem sietett vissza. De olyankor ment, amikor már elvégezte a konyhában a dolgát, nem hiányzott.

A konyhában mosakodtuk egy kicsi teknőben. Nem tudom, hányszor fürödtünk egy héten, lehet, hogy csak egyszer. Nyáron az eresz alatt volt egy nagy bádogkád, abban jól megmelegedett az esővíz, és lehetett benne lubickolni. De a fateknőben is divat volt fürödni, amiben mostak.

Egy hónapban egyszer mosónő járt hozzánk. Előző nap eljött beáztatni a ruhát szappanos vízbe, másnap jött kimosni az áztatott ruhát. Volt egy katlan a mosókonyhában, és ott fával tüzeltünk. Üstben melegítettük a vizet, és annak a hamujából főztünk lúgot a mosáshoz. Nagyon erős volt, úgyhogy csak bele kellett lötytyinteni a vízbe, habzott, és tiszta lett tőle a ruha. A mosónő a teknő oldalára tette a ruhát, és úgy sikálta súrolókefével. A mosás másfél vagy két napig tartott. Úgy emlékszem, hogy ő jött aztán vasalni is. Persze szenes [faszenes] vasalóval.

Mindennap főztünk. Anyánk jól főzött, mindig azt, amit szerettünk. Még ma is emlékszem azokra az ízekre, amiket anya csinált. Mákos nudli, dinsztelt marhahús. Sokszor próbáltam, de nem sikerült úgy, ahogy neki. Főzött zsidó ételeket is, sóletot, marhahúst, később aztán, amikor már disznót vágtunk, akkor meg másokat is. A pulykát és a libát is szívesen megettük.

Reggelire tejes kávéit ittunk, és vittünk magunkkal uzsonnát: vajas kenyeret zöldpaprikával vagy vajas mézest. Délután, mikor már nagyon megéheztek a játékbán, akkor zsíros kenyeret ettünk sóval, paprikával. Vagy vajas kenyeret. A főétkezés délben volt. Az volt a szokás, hogy anyám megterített. Volt olyan, hogy meg is főzött. Pár lépésre volt az üzletünk, vagy volt, amikor a házban volt, így nem volt gond, hogy a papa bejöjjön ebédelni. Addig bezárt. Amikor kijártam a polgárit, én is dolgoztam a papa üzletében. Ilyenkor a család egyszerre evett. Tehát megterítettünk, és egyszerre ettünk. Este vagy maradékot ettünk, vagy pedig hideget. Az már nem volt olyan szertartásos.

Édesapám [Deutsch Jenő] Kalocsán született 1893-ban. Szerették volna az én apámat is gimnáziumba járatni, de a másodikban kimaradt, mert a német nem ment neki. Azt mondta a tanár, ha megígéri, hogy kimarad az iskolából, akkor nem buktatja meg németből. Megígérte, és ki is maradt. Azután bőr- és cipészkellék-kereskedésbe adták inasnak ott, Kalocsán.

Édesanyám 1895-ben született. 1921-ben házasodtak össze. Nem nagyon kellett nekik megismerkedni, mert első unokatestvérek voltak. A két nagymamám testvérek voltak. Érdekes, hogy a családban volt még egy ilyen: édesanyám egyik testvére, Janka néni Szabadkán élt, elég gazdag volt, és Ilmát, a lányát [Dobó/Deutsch] István vette el, akiből állatorvos lett. Mikor István elvégezte az egyetemet, megváltoztatták a nevüket Dobóra. Akkor magyarosítottak [A 6. számú fényképen látható irat tanúsága szerint Deutsch István és öccse, Jenő 1906-ban magyarosították a

vezetéknevüket. – A szerk.]. Tehát még mielőtt megnősültek, akkor lettek Dobók, úgyhogy mi már Dobóknak születünk.

Apám kölcsönt vett föl attól a kalocsai zsidó kereskedőtől, akinél tanult, és Kiskőrösön nyitott bőr- és cipéskellék-kereskedést. Úgy emlékszem, háromezer pengő volt a kölcsön, amiért akkor egy házat adtak, és állandóan azt nyögtük. Mikor nagyobb lány voltam, tizenkét-tizenhárom éves, én vittem a kamatot Kalocsára, s az mindig egy élmény volt. Akikhez vittem azt a pénzecskét, rettentő gazdagok voltak. Meghívtak ebédre, és mint egy grófi családnál, olyan volt az ebéd, a szertartás, a szerviz meg az evőeszközök. Úgyhogy nekem kislányként egy élmény volt, amikor meghívtak ebédre. Ezt az adósságot csak az infláció törölte el, addig állandóan kísért bennünket. Én fölháborítónak tartottam, hogy egy ilyen gazdag ember kamatot fizettat egy szegény, háromgyerekes családdal, miközben olyan gazdag, hogy azt se tudja, mije van. Tele volt perzsával, ezüsttel, drágaságokkal. De hát főleg a kamatokat fizettetni, az volt az üzlet neki.

Amikor második lányként megszülettem, apám nagyon el volt keseredve, kilenc hónapig rám se nézett. Kilenc hónapos koromban kaptam egy bélhurutot, és a szüleim rettentően megijedtek, hogy nem halok-e meg. Úgy tudom, hogy elhoztak Pestre, és ott gyógyítottak ki. Amikor aztán meggyógyultam, az apám nagyon boldog volt, hogy életben maradtam. Én voltam állítólag a kedvence, anyámnak meg a nővérem. Ennek ellenére kaptam egy pofont az apámtól, amikor tizenhat éves koromban egy keresztény fiú volt a szerelmem, és egy zsidó fiú, akinek fájt, hogy nem ővele, beárult az apámnak, hogy csókolózni látott a kapuban. Erre ma is emlékszem. Mindig mondom a menyemnek, hogy a mai világban mit számít ez. Egy tizenhat éves lány összeköltözik a barátjával, és senki sincs rajta megütközve. Én akkor a csókolózásért kaptam egy frászt.

Állítólag tízéves koromig apám kedvence voltam. Intéző volt egy futballcsapatnál, és elvitt magával meccsre. Jó pár zsidó fiú is volt a csapatban, hátvéd meg bekk, szóval akkor össze voltak keveredve, és mentem vele a meccsre. Ez volt talán az a kapocs, ami összefűzött minket, hogy engem is érdekelt a foci meg őt is. És ez biztosan tetszett neki.

Édesanyámat nagyon szerettem. Barátnőimnek is ő volt a bizalmasa, nagyon szerették. Neki panaszolták el a bánatukat vagy a szerelmi ügyeket, a csalódásaikat vagy éppen az örömeiket. Nagyon népszerű volt, így az üzleten keresztül is.

Nem tudom, mennyi iskolát járt, lehet, hogy csak hat elemit. Soha nem volt róla szó. Azt tudom, hogy gimnáziumot nem végzett. Mi is csak négy polgárit [lásd: polgári iskola] végeztünk, mert Kiskőrösön nem volt leánygimnázium, csak fiúgimnázium. Kiskunhalason, ami huszonhat kilométerre van Kiskőröstől, volt, de nehéz és költséges volt mindennap bejárni. Úgyhogy csak az igazi gazdag kiskőrösi lányok jártak gimnáziumba.

A nővérem csak tizennégy hónappal volt idősebb, mint én. Állandóan veszekedtünk, de azért nem tudtunk egymás nélkül meglenni. Persze otthon féltékenyek voltunk, centiméterrel mértük a csokoládét, pontosan, vonalzóval. Ha Zsuzska panaszkodott, hogy „A Magda megette a narancsot”, akkor én azt mondtam, hogy „Nem is ettem meg, csak a levit szoptam ki. A vizet szoptam ki belőle”.

1928-ban meghalt egy kisöcsém, aki hat hónapos volt, a Sanyika, és azt mondták nekünk, hogy azért halt meg szegényke, mert akkor született, mikor a nagyapánk Gyönkön meghalt, és akkor

szívbetegnek született. Szegényke meghalt, eltemettük, és aztán végül három évre rá született az öcsém, és akkor nagyon boldog volt az apám, hogy van egy fia.

1931-ben született az öcsém. Az elhalt kalocsai nagypapa, Deutsch József után – ugye divat, hogy az elhalt szülő vagy nagyszülő után nevezik el a fiúgyermeket [lásd: névadás] – Jozsónak hívtuk. Nyolc év korkülönbség volt közöttünk. Talpraesett, okos, koravén volt. Előbb a zsidó [elemi] iskolába, utána polgárba járt. Vele egykorú zsidó fiúk voltak a barátai. Keresztény barátja tán nem is volt.

Az ünnepek megfelelték a családi tradícióknak. Mindenkinek volt zsidó neve. Az öcsémnek nem volt bár micvéja. Olyan idők voltak, hogy akkor már nem lehetett. De hát persze, meg volt malenolva [lásd: körülmetélés]. A lányoknak nem volt [bát micvá], nem is volt divat. Csak hallomásból tudtuk, hogy van ilyen, hogy lányok is...

Pénteken anya gyertyát gyújtott [lásd: szombat]. Arra nem emlékszem, hogy templomba mentünk volna. De megtartottuk a Pészahot, a Ros Hasónét [Ros Hásána], Jom Kipur, aztán elmentünk templomba, énekeltünk. Otthon lehet, hogy nem lett volna szabad egy ételt megmelegíteni, de azért mi megmelegítettük [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Amit nem láttak, azt azért nem tartottuk be olyan szigorúan, de ezeken a nagyünnepeken ugyanúgy viselkedtünk, mint a vallásosak. Olyankor zárva tartottuk az üzletet. Egyébként szombaton kinyitottunk, és ez nagy fölháborodást váltott ki. Mondták is, hogy legalább hátulról áruljunk – mert akkor már otthon volt az üzlethelyiség. Akkor elől nem nyitottunk ki, és hátulról bejöttek a vásárlók. Az nem volt baj, hogy árultunk, csak ne az utcára.

Volt állami óvoda hároméves kortól hatéves korig, amíg iskolába nem mentünk. Elég messzire jártunk, az Etus nénihez. Négy óráig voltunk ott, négy órakor kellett értünk jönni. A szüleink az egyik alkalmazottat – mert cipőfelsőrész-készítő műhely volt a házukban – küldték értünk. Mind a ketten végig jártunk óvodába. Persze ott voltak keresztény ünnepek, és azt velünk ugyanúgy megtartották. Így megtanultuk az énekeket, a „Mennyből az angyal”-t [A katolikus templomokban karácsonykor énekelt ének. – A szerk.]. Tornára nem emlékszem, hogy lett volna, de énektanulás az volt, meg versek. Aztán voltak ilyen speciális játékok direkt óvodásoknak, hogy fejlesszék a kézügyességet.

A zsidó elemi iskolában volt Hanuka ünnep, énekeltük a máhzor [lásd: „Máoz cur”] és a többi, ami hozzátartozott. A zsidó iskolában volt kultúrélet. Az új tanító, aki Árpádból Izsák lett, modernizálta a zsidó iskolát. Bevezette például a tornát, ami nem volt divat, amíg az öreg tanítók voltak. Modernül, tornaruhában az iskolaudvaron sorba álltunk, és tornagyakorlatokat végeztünk.

Amikor elkezdtünk a polgárba járni, még élt a nagymama, és a cselédlány hozta a táskát, csak azért, hogy a többiek lássák, hogy mi olyan vallásosak vagyunk, hogy sábeszkor [lásd: szombat] nem vesszük a táskát.

Sok-sok öreg tanárnőnk volt, és olyan-olyan régimódi stílusuk volt, ahogy tanítottak bennünket. De volt egy aranyos tanárnő, Terényiné Mócsi Jolán, akit imádtunk. Történelmet tanított, és szerettük a történelmet, mert szellemesen, okosan, érdekesen, humorosan tudta előadni. Ő tanította a magyar irodalmat és a magyar nyelvtant is. Nagyon jól tudtam dolgozatot írni, de azért a külalakra sokszor hármast kaptam. Egyébként a zsidó lányok közül sokan jól tanultunk, kitűnők, jelesek voltunk. De

azért nem volt különösebb tekintélyünk, csak annyiban, hogy a rosszabb tanulók jöttek hozzánk segítségért vagy legalábbis hozzám, és én nagyon szívesen segítettem nekik. Azzal, aki a polgáriban mellettem ült, vagy aki mögöttem, megmaradt a barátság utána is. S a legjobb barátnőmmel is azután kezdtünk járni együtt, mikor már a polgárit elvégeztük. Református volt, nem is zsidó lány, de együtt mentünk moziba. A zsidó lányokkal is nagyon jó volt a kapcsolatom. Volt köztük egy lány, Beck Judit, aki nagyon jó tanuló volt, de bizony elég szabad életet élt. Mi megbocsátottuk neki. Csak az anyja nem tudta elviselni, hogy a fiúkkal már úgy előreszaladt. Olyan humora volt, hogy dőltünk a kacagástól, amikor egy társaságban voltunk. Okos volt, szellemes, humoros, szerettük és falaztunk neki, ha kellett.

Nem emlékszem, hogy jártunk volna különórára. Önképző kör volt, és ott szerepeltem. Én énekeltem, a barátnőm meg zongorázott. A „Sorrentói emlék”-et meg Lisztől a „Szerelmi álmok”-at. Ugyanaz a tanárnő tanított minket zongorázni, és betanította nekünk. Akkor tudtunk kottáról énekelni vagy leolvasni. Csak a kottát néztük, és tudtunk énekelni, olyan kulturáltan tanítottak bennünket. Énekelni is tanítottak. És szerepeltünk.

Szerettünk volna a cserkészmozgalomban részt venni [lásd: cserkészlet], de nem lehetett, a zsidókat oda nem vették föl. Eléggé antiszemitaak voltak a gimnazisták, akik odajártak, és bizony nagyon csúnyán viselkedtek abban az időben.

Iskolai kirándulásra nem tudok visszaemlékezni. Azt tudom, hogy Rákoscsabáról jöttek ide iskolás lányok, és elosztották őket, hogy ki hol lakjon. De arra nem emlékszem, hogy én lettem volna.

Időnként nyáron a szüleink elküldtek bennünket egy lánnyal panzióba a Kiskőröstől kilenc kilométerre lévő Büdös tóra nyaralni [Soltvadkert mellett lévő tó. – A szerk.]. Ilyen full panzió volt, még kosztot is kaptunk. Tíz nap vagy két hét volt egy turnus, és három pengő harminc fillér egy személyre. De azt nem tudom, hogy tíz napra vagy egy napra. Azért áldoztak ránk a szüleink. Ez divat volt. És érdekes, hogy annak a lánynak az öccse lett a férjem a háború után, aki akkor ránk vigyázott. Ő külön, a mellettünk lévő szobában lakott, de azért mégis volt egy felnőtt, aki törődött velünk. Nagyon boldogok voltunk, nagyon tetszett nekünk a Büdös tó nyaralás, és a koszt, amit ott adtak. Másképp főztek, mint otthon. Tökfőzelék meg ilyesmi, meg disznót vágtak, direkt azért, hogy a panzióvendégeknek legyen, és ez nekünk nagyon érdekes volt. Nem volt sok szoba, tíz vagy tizenkettő. Ilyen hosszú ház volt végig tornáccal, oda ki is lehetett ülni. Mindenkinek külön szobája volt. Persze fürdőszoba nem volt, de hát ott volt a Büdös tó, ott lehetett fürdeni. Ott voltak a Bakos ügyvéd gyerekei, játszottunk, amíg ott voltunk, de később, Kiskőrösön már csak köszöntek, hogy szerbusz, szerbusz.

Később rokonokhoz, barátnőhöz mentünk biciklitúrára. Gyönkre mentünk például. Elmentünk Kalocsára, és ott mentünk át kompon a másik oldalra. Szóval, romantikusan. Hát kétszáz kilométer biztos van. Nem egyfolytában mentünk, Pakson ismerősöknél megaludtunk. Akkor még nem volt ennyi autó, nem kellett úgy félni, de azért láttunk koszorút meg sírt az út mentén. Dombról le, dombon föl, nekem akkor nagyon tetszett a dunántúli dombvidék.

Gyönkön lakott a nagybátyám, anyám bátyja [Jakab], a felesége és két velünk egyidős gyereke. A nagylánya akkor már férjhez ment. Egy barátnőm is volt ott, olyan nevelőnőféle egy orvosnál. Aztán amikor az idők szigorúbbak lettek, akkor hazament Nagyőrösre, és oda is elmentünk kerékpárral. Ott vendégeskedtünk nála pár napig. Visszafelé csatlakoztunk egy biciklis

katonacsoporthoz, azokkal mentünk haza, és semmi bajunk nem lett.

Voltam még Kalocsán, anyával Dunavecshán, mert ott is voltak rokonaink. Meg Pesten. Apámnak üzleti dolga volt Pesten, és engem, a kedvencét magával vitt. Még hat éven alul lehettem. István lakott Pesten, sokra vitte, állatorvos lett, a fővárosnál volt állatorvos tanácsos. Amikor hazamentem, azt meséltem, hogy liszten mentünk föl – gondolom liften –, és létrán – lépcsőn – jöttünk le. Hát én emeletes házat még nem láttam.

Egy héten csak egyszer kaptunk fagyaltot. Hús fillér nagy pénz volt. Húszfilléres fagyaltot nem is ettünk, csak tízfillérest. Moziba sem mehettünk minden héten. És akkor sírva leültünk, hogy a barátnőnk, Büchler Bella az minden héten mehet. Persze neki boros volt három vagy négy nagybátyja, és azok imádták azt a kislányt. Shirley Temple volt akkor a favorit. Gyönyörű kislány volt, voltak ilyen gyerekszínészek. Tízéves kortól már mentünk szülők nélkül is, ha elengedtek. Hús fillér volt egy mozijegy, és az akkor sok volt. És ugye kettőt kellett venni.

Apám és anyám közt az okozott konfliktust, hogy apám rengeteget hitelezett a csizmadiáknak, suszteroknak, sokszor úgy, hogy majd ősszel fizetnek. Bizony előfordult, hogy nem fizettek. Mit tudtunk akkor csinálni? Ezért nyitotta aztán édesanyám 1936-ban a kézimunkaüzletet. Mikor elvégeztük a polgárit, akkor mentünk az üzletbe pénzt keresni. Mert már nagylányok lettünk, kellett a szép ruha, a szép cipő, és meg kellett hogy keressük magunknak. De meg is kerestük. Nem vették el tőlünk, magunkra költhettük, amit mi kerestünk. Vettünk szép női biciklit és szép ruhákat. Nagyon finom gyapjú anyagokat lehetett akkor kapni. Volt varrónő, akihez elvittük, mindenkinek megvolt a varrónője, és ahhoz ragaszkodtunk. Az is olyan barátnőféle volt, velünk egyidős. Elegánsan öltözködtek, csinosan. Akkor még csinosak voltunk.

Szerettük, amit csináltunk, sok barátot és barátnőt szereztünk abban az üzletben. Olyan családias volt az a kézimunkaüzlet. Beszélgetni lehetett munka közben. Én a szemet szedtem, akkor divat volt a selyemharisnyán szemet szedni, a testvérem meg mindenféle kézimunkát végzett, megtanította kötni a kuncsaftokat, sablonokról kék festékekkel elődörzsölte a mintát, és akkor azt kézimunkázták ki konyhagarnitúrának. Nem volt túl nagy az üzlet, alkalmazott nem is volt, csak mi, ketten. Innen datálódtak a barátnőink is. Megvették nálunk a fonalat, és amikor fogyasztani kellett a kötésben, szaporítani, meg az ujjánál tartottak vagy a nyakánál, akkor bejöttek, és segítettünk nekik. Ezekkel a lányokkal, akik ott saját maguknak kötöttek, testi-lelki barátnők is lettünk. Nem voltak zsidók.

Könyveink is voltak, a szüleink meg-megvettek egy-egy szépirodalmi könyvet. De egy Schwarz Peri nevű zsidó lány nyitott egy könyvtárat a saját házukban. Az apja borkereskedő volt, szép nagy házuk volt. Peri nagyon népszerű volt, és sok-sok könyve volt, onnan kölcsönöztünk. Ott ült, várta az ügyfeleket és adminisztrálta. Csak megbeszéltük, hogy mit szeretnénk, és tartsa vissza, mert szeretnénk elolvasni. A legdivatosabb szépirodalmi könyveket vehettük ki, és nagyon sokat olvastunk. Sikk volt olvasni, szóval nem látszott műveltnek az, aki nem olvasta ezt és ezt a regényt. Világirodalmi regényeket olvastunk. Hozzáférhető áron volt. Nem csak zsidók jártak oda, hanem keresztények is, akik művelődni akartak.

Az „Újság” című liberális lapot járattuk, ami nagyon nívós volt [„Újság” – Az „Az Újság” c. liberális szellemű politikai napilap utóda. „Az Újság” 1903-ban indult, főszerkesztője (1919-ig) Gajári Ödön volt. A Tanácsköztársaság alatt, 1919 májusában betiltották, és csak ősszel indult újra. 1925-ben a

belügyminiszter ismét betiltotta „Az Újság”-ot, és néhány hét szünet után ekkor indult újra „Újság” címmel. A munkatársak között volt Mikszáth Kálmán, Herczeg Ferenc, Kozma Andor, később Móricz Zsigmond is. 1944 márciusában szűnt meg. – A szerk.]. Egy karácsonyi számmal hetekig el lehetett lenni, Zsolt Béla írt bele [1895–1949, író, újságíró], és Márai Sándor [1900–1989, költő, író, esszéista, műfordító] novellái jelentek meg benne. Mindig volt benne szépirodalom, amin el lehetett csemegézni, és voltak folytatásos regények. Nagyon szerettük. A politikája kormánypárti volt, de egy darabig a kormánypártiság megfelelt a zsidóknak.

Lánybarátunk sok volt, mi, zsidó lányok voltunk vagy negyvenen. Legalábbis a deportálásba negyvennyolcan mentünk. De nem is tudom, miért, fiúkkal nem barátkoztunk. Talán lenéztük őket, mert nem jártak polgárba? Ma már nem tudom megmagyarázni, hogy miért nem udvaroltak nekünk. Mikor már mind a ketten a kézimunkaüzletben voltunk, akkor már járhattak hozzánk, akkor már szabad volt bejönni. Jöttek keresztény fiúk is, de nem voltak komoly udvarlók. Még a zsidótörvények kezdetekor is jártak. Zsidó fiúk később is, de nem udvarolni. Csak társaság volt. Mi nem mehettünk tánciskolába, csak kívülről kukucskáltunk. Minden velünk egykorú, amikor elvégezte a polgárit, akkor ment tánciskolába, és rendszerint aztán hozzá is ment ahhoz a fiúhoz, aki ott a partnere volt. De mi, zsidók nem járhattunk tánciskolába. Főzőtanfolyamra járhattunk, bár ott is volt, hogy zsidók nem vehetnek részt, de végül csak részt vehettünk, és nem bántottak bennünket. Ha a zsidók szórakozni akartak, csak Pesten lehetett. Nem volt más, visszahúzódtunk a nyilvánosságtól. Kiskőrösön nem volt a zsidó fiataloknak külön társasága. Sok lány föl járt Pestre, egyesületbe járt, és ott élt zsidó fiatalokkal társadalmi életet. Volt, aki Pestre jött tanulni valami gyakorlati dolgot, mondván, hogy jönnek a zsidótörvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon], és akkor nem lehet állásba menni. Különböző szakmákat próbáltak tanulni, hogy majd megéljenek akkor is, ha a törvények tiltják az alkalmazásukat. Ők meséltek a pesti életről a többieknek. Mi dolgoztunk az üzletben, és a barátnői körünk is ott alakult. Előfordult, hogy egy barátnőnk meghívott minket evangélikus teára. És ott mi voltunk a díszvendégek. Jöttek eléink az előjárók, ide üljetek, oda üljetek, és körüludvaroltak minket. Nem azért, hogy meg akartak volna téríteni, csak azért, hogy megtiszteljenek minket.

De sokszor megaláztak bennünket. Mentem a keresztény barátnőmmel az utcán, és kikiabált egy rohadt nyilas [lásd: nyilasok] a szabóműhelyből: „Ezek a zsidók még mindig itt vannak? Mikor viszik már őket Palesztinába?” De a barátnőm nem törődött vele. Ezzel a nyilassal aztán találkoztunk a háború után. Amikor az uramat négy-öt másik boltvezetővel együtt perbe fogták, ez az alak népi ülnök volt a tárgyaláson, és folyton sugdosott a bíró fülébe. Elmentem a barátnőmhöz, és kérdeztem: „Írénke, emlékszel még arra, hogy ez mit kiabált ki?” „Hogyne emlékeznék.” „És ha kellene tanúskodni, eljönnél?” „Persze!” Szóval vállalta. Nos, megüzentem neki, hogy még él az, aki hallotta, hogy mit kiabált. Attól kezdve ez az alak, mint a kezes bárány, és aztán nem is volt az ítélet csak hat hónap felfüggesztett. Egyébként, amikor a háború után hazakerültünk, senkit föl nem jelentettünk. Utána is ott éltünk, nem akartunk magunknak haragost szerezni. Aztán egy másik alkalommal egy diák kiabált ránk, amikor mentünk azzal a keresztény barátnőmmel: „Borzasztó, hogy még mindig vannak keresztények, akik a zsidókkal szóba állnak.” Aztán, a háború után együtt dolgoztunk a szeszfőzdénél, de nem beszéltünk róla. El volt felejtve. Hogy ő emlékezett-e rá, nem tudom. De nem volt téma köztünk. Az ő nagybátyja volt ott a főnök, és nagyon rendes volt hozzám.

Mielőtt apát [1944.] április 4-én elvitték, ideg-összeroppanást kaptam. Akkor jöttek először a repülőök Budapestet bombázni [lásd: Budapest bombázása], és Kiskőrösön keresztül mentek a Liberátorok [Az első (angol) légitámadás 1944. április 3-án érte Budapestet. Ezt követően rendszeressé váltak a légitámadások. A Liberátor sokoldalú amerikai repülőgéptípus, amelynek kifejlesztése 1939-ben kezdődött, bombázóként használták a második világháború alatt. Lásd még: légitámadások Magyarország ellen; Budapest bombázása. – A szerk.]. Úgy lefogytam, hogy a lábam szára olyan vékony volt, mint a karom. Nem is tudtam, hogy az ilyen beteg undorodik az ételtől. Egyszer anyám adott – kedvezni akart – egy csirkecombot, úgy kivágtam, hogy a falon kötött ki. Volt egy orvos, a Pál doktor, aki annak ellenére, hogy zsidó voltam, fogadott, és adott valami port.

Májusban kerültünk be a gettóba, és akkor egyszerre meggyógyultam [Kiskőrösön, a zsidó templom környékén kijelöltek kb. 30 házat gettónak, ahová a környékről is hoztak zsidókat. – A szerk.]. Az volt a hír, hogy visznek minket munkára. Nem törődünk semmivel, csak együtt maradjunk anya meg az öcsém meg a nővérem, akkor még együtt voltunk. A gettóban szűkösön voltunk, más családokkal kellett összeköltöznünk egy házba. Én csak arra emlékszem, hogy a Ladányiné lakott velünk a gyerekeivel. Arra nem emlékszem, hogy lakott-e ott még harmadik személy is. Heten laktunk egy szobában. Össze voltunk szorulva, de megnyugodtunk, hogy elvisznek dolgozni, és valahogy együtt átvészeliük.

Apát a többi zsidóval összeszedték, és eldeportálták őket. Mi nem tudtuk, hogy Auschwitzba került, csak küldtünk neki csomagot, és visszajött megpenészedve az almás pite. Visszaküldték. A papáról az igazat csak a felszabadulás után tudtuk meg. Én még ott, Auschwitzban sem hittem el a gázkamrát. Volt ott egy debreceni orvosnő, a Gonda Klári, az azt mondta: „Ha hazamegyek, veszek gyászruhát, és meggyászolom a szüleimet.” Zsuzskával, a testvéremmel összenéztünk, hogy miket beszél ez. A mi blokkunkban néhány stramm szlovák lány volt a felügyelő [blokova], akik állítólag már öt éve ott voltak [Az auschwitzi tábort 1940-ben állították föl. A szlovák zsidók deportálása 1942 márciusában kezdődött, ekkor érkeztek meg Auschwitzba az első zsidó nők, 16–30 év közötti lányok és asszonyok Kelet-Szlovákiából. Lásd: deportálások Szlovákiából. – A szerk.]. Az egyik blokova, a Herta mondta, amikor füstölt a kémény: „Ott égetik a szüleiteket.” Zsuzskával megállapítottuk, hogy csak azért mondja, mert gonosz, és fájdalmat akar nekünk okozni, mert ott igazából kenyeret sütnek. Csak akkor hittem el a gázkamrát, amikor fölszabadultunk. Itt most a panzióban [Jelenleg egy panziót vezet a család. – A szerk.] sok némettel összebarátkoztunk, és elhiszem, amikor azt mondják, hogy ők nem tudták. Ha én ott voltam, és nem tudtam, akkor ő Németországban honnan tudta volna? Ilyet el se tudott képzelni az ember.

[Auschwitzba] június 29-én értünk ki. Előtte a gettóból kivittek a vásártéri iskolába, mert a vásártér a sínek mellett, szóval a vasúthoz közel volt. Egy éjszakát ott töltettek velünk. Onnan Kecskemétre kerültünk a téglagyárba. Ahol a téglát szárították vagy kirakták, ott volt tető, alul meg homok, ott ültünk vagy aludtunk. Ronda hely volt, de szabadon mászkáltunk, nem vigyáztak ránk. Ott nem volt csillag vagy karszalag. Ha kimehettünk volna a városba, akkor kellett volna. Két taknyos kölyök, két gimnazista vigyázott ránk. Nem szabadott pénzt vinnünk, és az egyik kislány eldobta a fűbe a pénztárcáját, mert félt, hogy ezek megtalálják. A két taknyos kölyök hülyén viselkedett, nem is mertek visszajönni a faluba. Kanadába mentek, és sose jöttek vissza. Dunyhát vittünk, párnát vittünk, néhány ruhát. Ötven kilót lehetett személyenként. Téli holmit is, hátha még akkor is ott leszünk. Próbáltunk élelmiszert vinni, zsírt, ilyesmit. Nem sok értelme volt, de akkor még nem tudtuk. Mindenütt bekopogtak, hogy van-e még ékszer, aztán elszedték, mert ijesztgettek, hogy

majd ez lesz, meg az lesz, ha nem adjuk le. Elszedtek mindent. Kiértünk Auschwitzba június 29-én, Péter-Pálkor. Azokat az asszonyokat, akik festették a hajukat, a Mengele sokszor átengedte a jobb oldalra, ahol mi voltunk, a dolgozók. A másik fele meg ment a gázkamrába. Az anyám elég korán öszült, és kérdezte tőle, hogy hány éves. „Negyvenkilenc, de még azért én tudok dolgozni”, de a Mengele intett neki, hogy balra. Szóval elvette tőlünk. És az öcsémet is a gázkamrába küldte. Utána mentünk a fürdőbe, ott még a cipőmet visszakaptam, mást nem, és rongyokba öltöztünk. Innen egy olyan barakkba vittek bennünket, ami háromszáz ember számára lett volna elegendő, de ezerkétszázat zsúfoltak be. Semmi ágy vagy ilyesmi nem volt, úgy feküdtünk, mint a heringek vagy a kanalak. Ha valaki ki akart menni éjszaka, akkor ordítottak vele, mert a sötétben mindenkire rátaposott. Egyszer én is ki akartam menni, elkapott a blokova, és jól összepofozott. Csak úgy! Minek akarok kimenni éjszaka?! Hát azért akartam kimenni a vécére, mert nappal órákig kellett sorba állni, mert kevés volt. Kilenc vagy tíz vécé volt, emberek meg ezrivel. Ötösével kellett sorba állni, akkor az elsőnek adtak egy rozsdás konzervdobozban valami szalmával meg szénával kevert, főzeléknek nevezett valamit, és azt kellett elosztani. Kenyeret is kapott az első, egy egészet, és akkor azt kellett elosztani. Ha lett volna centink, azzal mértük volna, de nem volt, csak az ujjunkkal mértünk. Hát el lehet képzelni, hogy az éhező embereknek az nem volt olyan egyszerű.

Augusztus 13-án délelőtt – emlékszem, éppen Tisá Beáv volt – vagonba tettek, és a gázkamrához vittek bennünket. Még este nyolckor is ott voltunk, és aztán később megtudtuk, hogy arra vártak, hogy kellünk-e Berlinbe dolgozni, vagy elgázosítanak. Kellünk. De előtte megint szelektáltak bennünket. Észrevették, hogy a Zsuzska meg én nagyon hasonlítunk egymásra, ikreknek néztek. És persze, mi sem fontosabb, mint hogy az ikreket elválasszák egymástól, így Zsuzskát küldték jobb oldalra azokhoz, akik biztos a gázkamrába kerülnek. És a blokova olyan rendes volt, hogy súgta Zsuzskának, hogy „Szökjél a testvéredhez!”. A német tiszt éppen beszélgetett valakivel, és nem vette észre. Úgyhogy sikerült a Zsuzskának odaszöknie, ahol én voltam. Aztán éjfél felé adtak egy darab kenyeret, ilyen párizsifélét meg vaját, be a vagonba, és irány Berlinbe munkára. A vagonban se szalma, se semmi. Frankfurtban olyan szőnyegbombázást kaptunk, hogy csoda, hogy életben maradtunk. Elértünk Berlinbe, és ott voltunk 1945. április 26-ig kényszermunkán. Az Argus Motorenfabrikban dolgoztunk futószalagnál. Az volt a dolgunk, hogy a repülőgép cilinderjét leemeltük vagy fölemeltük, rátettük az állványra, bizonyos számú csavart belecsavaroztunk, ésadtuk tovább. Ebben a munkában a testvérem hóna alatt keletkezett egy tályog. Elvitték Oranienburgba kórházba, ahol egy belga orvos megoperálta, és vissza is jött. De bizony Oranienburgból sokan nem jöttek vissza, akik betegek voltak, tüdőbajosak, vagy le voltak romolva, azokat ők gázosították el, de az én testvérem visszajött [A Berlin közelében lévő Oranienburgban a sachsenhauseni koncentrációs tábor egyik altábora volt. A foglyok elgázosítása a főtábor, Sachsenhausen krematóriumában történt, bár itt nem folyt olyan mértékű megsemmisítés, mint például Auschwitzban. – A szerk.].

Amikor légiriadó volt, mindig a bunkerba kellett menni. Egy alkalommal nem mentem be a bunkerba, hanem bementem a testvéremhez, aki ott feküdt a revíren [Revier – német: (laktanyai) betegszoba – A szerk.]. Az ötórás keléstől és a tizenkét órás munkától fáradt voltam, és elaludtam az ágyán. Felállt a Zahlappell [német: létszámmellenőrzés – A szerk.], és egy hiányzik. Azt hitték, megszöktem. Kerestek, kerestek, végül megtaláltak a kórházban. [Klein] Kató, a lágerälteste [Ältest, német: összekötő a lágerséf és a foglyok között. – A szerk.] kirángatott, és jól összevert. Közben odasúgta, hogy nekem muszáj téged verni. Össze is vert, de különösebb aztán nem lett

belőle. Végül Zsuzska meggyógyult, és életben maradt. Itthon mindig sokat veszekedtünk egymással, de ott aztán megfogtuk egymás kezét, és rettentően ragaszkodtunk egymáshoz. Egy ágyban aludtunk, szorosán, imádtuk egymást. Viszont volt a lágerban olyan anya és leánya, akik ellopták egymástól a kenyeret. És állandóan veszekedtek. Szóval volt az ellenkezője is. Hogy az anyja és a leánya, testvérek egymást meglopták, hogy ő maradjon életben, a másikkal nem törődött. Nem is tudom, mitől van az, hogy az egyik ilyen, a másik meg olyan. Na de azok is emberek voltak, az anya és lánya, akik egymástól ellopták a kenyeret. Nyolcszázan dolgoztunk itt. Mind magyarok voltak, talán egy lengyel volt közöttünk, akit elfogtak a piacon, mert feketén árult szalonját. Egy olyan harminc vagy negyven körüli parasztasszony volt. Nem volt ott semmi baja, elvult köztünk, biztos otthon se volt sokkal jobb dolga, mint a lágerben.

Reggelire feketekávé adtak, egy darab kenyeret és egy margarint. Délben odahozták a levest kondérban. Répalevest, amiben állítólag húsnak is kellett volna lenni, de azt mondták mindig, hogy a konyhások kilopják. Ettünk volna belőle háromszor annyit is, ha adtak volna, de abból se adtak eleget. Aztán csináltak néha kenyérvizitet. Az ágyban gyűjtöttük a kenyeret, hogy majd vasárnap esszük meg. A séf elrendelt egy kenyérvizitet, mindenkitől elszedték a kenyeret, és mire este visszamentünk, kenyérleves volt a vacsora. A mi kenyérünkéből. Semmiféle embernek való ételre nem emlékszem, tán nem is tudtak főzni. A barakkokban háromemeletes deszkapriccsek voltak, és két emeletes ágy össze volt tolva, hogy szélesebb legyen. Két személy kapott egy ágyat. Születtek ilyen lágerbarátságok. Azelőtt sose ismerték egymást, itt összeforrtak, mint a jó testvérek, és együtt aludtak, együtt gazdálkodtak. Pokróc volt, volt egy kályha, adtak szenet, este be lehetett fűteni, de reggelre kihűlt. Volt egy csíkos rabruha. Alul, nem is tudom, talán egy bugyi volt, amit spárgával kötött az ember a nyakába, mert gumi biztos nem volt benne. Nekem saját cipőm volt, de akinek a cipője tönkrement, faklumpát kapott. Persze csak egy ruha volt. Nem mostuk. De volt, amit kimostunk, pulóvert vagy valami ilyesmit, és a napon szárítottuk. Megjelentek a tetűk, mert hoztak egy csomó férfiinget blúz helyett, ami nem volt fertőtlenítve. Forró vízben kimostuk, azt hittük, hogy elpusztulnak a tetűk, de nem lehetett kiirtani. Ez már egész a vége felé volt.

Bombázták Berlint, éjszaka olyan világosság volt a Sztálin-gyertyáktól [Sztálin-gyertya – ejtőernyővel alábocsátott szerkezet, amely szinte nappali világosságot árasztva, megvilágítja a bombázni kívánt célpontokat. – A szerk.], és mi Berlin határában voltunk, Berlin-Schönholtzban volt ez a láger. Április 26-án összeállították a menetet, és gyerünk! Élelem nélkül, fáradt, kimerült embereket hajszolni az országúton. Hamburg felé, északnak mentünk Krempendorfig. Azt mondták, hogy hatvan kilométerre van az Északi-tenger, és hogy oda akarnak vinni bennünket. Én már itthon hallottam a mendemondát, hogy ott föltettek volna bennünket hajóra, azt mondták volna, hogy visznek Palesztinába, és elsüllyesztették volna. Lehet, hogy ez volt a szándékuk, de nem volt rá idejük, mert hatvan kilométerre utolértek az oroszok. Azok szabadítottak föl.

Mennyien szabadultunk? Hát, nem sokan. Onnan is küldtek gázkamrába betegeket. Aztán akik már elhullottak. Közvetlenül lehet, hogy ötven embert kinyírtak. Volt egy, akit kisgyilkosnak hívtunk. Kivittek bennünket a hülyék még áprilisban is sáncot ásni, már semmi értelme nem volt. Volt egy szabadkai lány, a gyilkos azt mondta neki, hogy szaladjál csak előre, ő előreszaladt szegény, és hátulról lelőtte. Mert ugye szökni akart. Hova szökött volna?! Előtte-utána csak a nagy pusztaság volt. Az oroszok szabadítottak föl. Beköltöztünk egy elhagyott házba, és a jó cipőmet, amiben még a lúdtalpbetét is benne volt, eldobtam, mert találtam a padláson egy remek, lábamra illő barna csizmát, nagyon csinosat. Ez Krempendorfban volt. És én, naiv, ugye földön aludtunk ott egy

padlós szobában, és odatettem a lábamhoz. Éjszaka a bárisnyák [orosz asszonyok] bejöttek, röhögtek, visítotztak, és elvitték a csizmámat. Keresték a németeket, közben minket is kiraboltak. Nem emlékszem rá, hogy miben jöttem, azt hiszem, mezítláb. De már május volt. Árok szélén találtunk cipőt. Zabráltam egy télikabátot is, nem tudom, minek, csak azért mert... mert végre szabad voltam, és akkor egy férfi azt mondta a feleségének, hogy „Nézd, ott a kabátod!”. Ahova bementünk házba ennivalót kérni, adtak valami befőttet, zöldbabot, savanyú-édest, olyat még sosem ettem, és akkor mondta a fiatalasszony, hogy az ő ura a Wehrmachtnál szolgált. Egyszerre mind wehrmachtos lett, egy se volt gestapós. De nem foglalkoztunk ilyesmivel. Fölültünk egy kocsira, amit megraktunk a zabrált, rablott holmikkal, amit aztán pár kilométer után elvettek tőlünk az oroszok, és aztán gyalogoltunk tovább.

Május 2-án vagy 3-án szabadultunk föl, és június 5-én értünk haza. Egy hónapig jöttünk, két makói lánnyal együtt voltunk négyen. Krakkóig gyalog mentünk. Addigra már jó állapotban voltunk, már meghíztunk. Útközben találtunk egy kis zsák aszalt almát meg tízkilónyi kristálycukrot, és akkor két téglát az erdőben összetettünk, alagyújtottunk, és főztünk magunknak az aszalt almából kompótot. Volt még búza, amit belefőztünk ebbe a masszába, és ettől úgy kigömbölyödtünk. A hajunk is kinőtt. Krakkóban ültünk a maradék holminkon, egyszer csak jönnek magyar fiúk, az egyiket Klein Lacinak hívták, kolozsvári zsidó fiú volt. Kérdezték: „Vannak itt magyarok? Vannak itt magyarok?” Jaj, mindnyájan odaszaladtunk. És összeszedtek bennünket, és vonatszerelvénnnyel hoztak haza Kolozsváron keresztül Budapestig. És elmesélték, hogy az a román vasgárdista, akit a németek mellénk adtak mint kísérőt, vitt volna minket Belorussziába kényszermunkára, mert az oroszok azt mondták, ha tudtunk dolgozni a németeknek, akkor dolgozzunk nekik is. Azt hitték a hülyék, hogy önként mentünk. Elmesélték, hogy agyonverték azt a vasgárdistát, és megtalálták nála a menetlevelet. Vitte volna őket kényszermunkára Oroszországba.

Utólag, mikor már itthon voltunk, megállapítottam, hogy minket az tartott életben, hogy egymást támogattuk vagy vigyáztunk egymásra. Meg az, hogy nem hittük el a gázkamrát. Hogy azért kell mindent kibírni, a hideget, a meleget, az éhezést, az ütést, a verést, mert a szüleinkkel meg a testvérünkkel találkozni kell. Talán ha elhisszük, hogy van gázkamra, nem lett volna erőnk mindezt kibírni. Zsuzska további életéről nem mesélek, mert nem akarja a nyilvánosságot.

Amikor Pestre értünk, kaptunk háromezer pengőt. Azt hittük, milyen sok, és egy szandált lehetett érte kapni. Akkor már infláció volt. Ahogy hazaértünk, kiderült, hogy a zsidó fiúk már októberben otthon voltak, mert munkaszolgálatosok voltak benn az országban. Összezabráltak ágyneműt meg mindent, és nekünk nem adtak. Az egyik összeszedte a zsidó javakat, szervizeket, minden drágaságot, és a padlásán tárolta. 1949-ben disszidáltak, és akkor tudtuk meg, hogy mennyi ágynemű volt a padlásán. Hát ehhez szólj hozzá! Zsidó véreink. Aztán volt olyan is, aki azt mondta, hogy elvitték az oroszok a holminkat. Volt, aki visszaadta, pedig nem is jutott eszünkbe. Vidéken volt egy suszternek a lánya, és az jött szólni, hogy nála van egy vég damaszt. Anyagot, ruhaanyagot, amit a szomszédban hagytam, nem kaptam vissza, a nagylábosra pedig azt mondta a barátnőm, hogy az oroszok elvitték.

Negyvennyolcan jöttünk haza, de abból csak nyolcan voltunk nők. Mert a férfiak közül sokan maradtak az országban munkaszolgálatokon, és nem volt olyan rossz dolguk. Megcsinálták a népkonyhát, ott kaptunk enni a Jointtól, a Joint adott pénzt a konyhára. Aztán amikor annak vége volt, akkor a legtöbbje ment ki Izraelba vagy Nyugatra, szóval elhagyták az országot.

Vidámak voltunk, táncoltunk a visszamaradt fiatalokkal, de csak háznál. Nyilvános helyen nem buliztunk. Fiatalok voltunk, egészségesek, megmaradtunk. A falubeliekkel nem volt baj. Hízelegtek, nem győztünk eleget tenni az ebédmeghívásoknak. Azok a keresztények, akikkel azelőtt is nagyon jó viszonyban voltunk, lepedőt adtak meg mindent. Nem hiszem, hogy tudták, mennyi szenvedést éltek meg a zsidók. Nem nagyon szerettünk erről beszélgetni. Úgysem hitték volna el. Volt olyan szemét alak – akivel pedig jóban voltunk, a szomszédunk volt, –, aki azt mondta, hogy Auschwitz egy keltetőgép volt. Tudod mit jelent ez? Hogy többen jöttek vissza, mint ahányan elmentek. És még valami! Elárulták, hogy ki mit lopott. Egy nyilas egy rekamiét. Elmentünk, mondtuk, hogy az a mienk. Meg is kaptuk. Egy másik keresztény elárulta, hova került a varrógépünk. Egymást elárulták, hogy ki mit lopott a gettóból.

A házunk megmaradt. Egy hentes lakott benne, akivel aztán összebarátkoztunk, ő is összehúzódtott, és mi is ott laktunk. Egy kiló zsírt kaptunk bérként egy hónapban, mert hentes volt. Akkor az nagy érték volt, elég volt arra, hogy ne haljunk éhen. Aztán egy darabig kinyitottuk a kézimunkaüzletet, ketten dolgoztunk ott. Nem jött senki, nem kellett fonal meg ilyesmi, hát bezártunk.

A házból elmentek a hentesék. 1945-ben az orosz fogságból hazajött a jövődöbeli férjem, a húgával együtt odajött lakni, és 1947-ben ott nyitott üzletet, a mi házunkban. Textiles volt. A háború előtt, mielőtt munkaszolgálatra kellett mennie, Kiskőrösön dolgozott egy textilkereskedő zsidó családnál. Lehet, hogy kinézte magának, hogy itt van egy lány, és ha elveszem, akkor ez a ház az enyém lesz, mert aztán elhatároztuk, hogy összeházasodunk. A húgával vitte az üzletet pár hónapig, de a húga férjhez ment, és neki meg kellett nősnie. Talán alkalmasnak talált arra, hogy majd én segítek neki. A testvéremnek kifizettük a fél házat, és a ház a miénk lett. A férjem nagyon ügyes volt, jól ment akkoriban, és mindent átépítettünk.

A férjem családja – a Ganz család – Maroshévízről származott [Maroshévíz (korábban, majd 1920 után is: Toplița) – nagy kiterjedésű nagyközség volt Maros-Torda vm.-ben, a Kelemen-havasokból leúsztatott fát itt dolgozták föl a két nagy fűrésztelepen. A tutajozás központja volt, 1920-ban 6000 (1910-ben 7400) főnyi lakossággal. Trianon után Romániához került. – A szerk.]. Mindig azt hallottam, hogy a pogrom elől elmenekültek, nem tudom, hányban, valamikor az első világháború alatt. Heten voltak testvérek, négyen még ott születettek, a férjem 1917-ben már Makón. Makón nagyon vallásos volt a hitközség, és ők is már három-négy évesen éjszaka mentek a héderbe tanulni. Előbb tudtak jiddisül, mint magyarul, mert otthon így beszéltek. Mindegyik gyereknek hagyományos zsidó neve volt. A legidősebb lány Eszter volt, az utána következő fiút Izraelnek hívták, aztán Hermannak, Árminnak – az volt az én férjem, de aztán magyarosította Endrére. A többi lány Rózsi, Regina, Peri, akit Matildnak hívtak, de nem tetszett neki ez a név, és azóta is Perinek hívják. Persze vannak keresztények, akik nem tudják, hogy Peri, és Terinek szólítják.

1926-ban, amikor a hetedik gyerek másfél éves volt, újból terhes lett az édesanyjuk, és azt mondta a rabbi, hogy nem szülheti meg a nyolcadik gyereket, mert gyereke lehet, hogy lesz, de ő nem. És akkor egy bábaasszony elvette, és szegény vérmérgezésben nagyon rövid idő alatt, egy-két nap alatt meghalt. A család lelke és anyagi bázisa az anyjuk volt. Vegyeskereskedésük volt, ahol mindent árultak, és mikor meghalt az anyjuk, vége volt a jólétnek. Az apja, Ganz Salamon kárpitos volt, nem tudott üzletelni, hadikölcsönbe fektette a pénzüket, tönkrementek, és ott álltak egy fillér nélkül. Ott maradt a hét gyerek árván. De az 1905-ben született legidősebb már huszonegy éves

volt, a következő tizenharc, úgyhogy a nagyok nevelték a kicsiket. A lányok otthon voltak, a legidősebb fiú elment egy gazdag családhoz felügyelőnek vagy ispánnak, ilyen megbízható alkalmazottnak, és az a gazdag család segítette őket krumplival meg olyan termékekkel, ami akkor divat volt.

Mielőtt szegény anyósom meghalt, meghagyta az urának, hogy nőüljön meg. Elég hamar elvett egy másik nőt Máramarosszigetről. A faluból, ahonnan eljöttek, egy asszony megözvegyült a háborúban, azt ajánlották, és azt vette el. Nem volt vele különösebb baj. Nem volt egy kedves nő, nem ragaszkodott különösen a gyerekekhez, de nem is bántotta őket. Cili néninek hívta ezt a mostohát, mert már nagyok voltak. Az én uram is már nyolc éves volt, az utána következő pedig hat éves. A kicsi másfél éves volt, ő anyukának hívta. Nagyon bölcs asszonynak találták, még ma is emlegetik, hogy Cili néni ezt mondta, vagy azt mondta. Később a legidősebb fiú, Izrael, aki 1907-ben született Maroshévízen, feleségül vette Cili néni húgát, Davidovics Dórát. Izrael feleségét és a gyermekeit Auschwitzba hurcolták, Jolika tizenégy, Magdika nyolc, József hét, Eszter négy éves volt, és ott pusztultak el 1944-ben. Izrael Günskirchenből hazajött, 1946-ban feleségül vette Berkovics Helént, majd 1957-ben kivándoroltak Izraelbe.

Egy idő múlva elköltöztek [Ganz Salamon és családja] Makóról Kiskunhalasra, és ott a hitközség segítette őket. A lányuk, Regina lassan tizenhat éves lett, megtanult fehérneműt varrni, férfiingeket, női hálóingeket, kombinékat, hogy önállóan megélhessen. Átjött Kiskőrösre, lakást bérelt, és ott dolgozott. Nagyon szépen dolgozott, házakhoz hívták, nagyon szerették. A másik sógornóm, a Peri, miután elvégezte az elemi, szintén átjött, tanult a testvére mellett, és segített neki, és akkor ketten dolgoztak. Aztán jött a többi testvér, és mindenki együtt lakott, egy lakásban, a leendő férjem is, a testvére, Herman és még a legidősebb lány is [Eszter]. Ő meg egy szabóságban dolgozott mint varrónő. Szóval eltartották magukat. Egészen így volt ez a deportálásig. Ganz Salamon Kiskunhalason halt meg 1954-ben.

A férjem hat osztályt járt, de nagyon intelligens volt. Regényeket nemigen olvasott, de a lexikonokat, amikhez hozzájutott, mind kiolvasta, úgyhogy nagy tudása volt. Mindenhez értett, mindenhez hozzá tudott szólni, és szédületesen számolt. Pillanatok alatt kiszámolta a vevőnek, hogy mennyit fog fizetni, aki aztán kért egy ceruzát, hogy utána számoljon, mert nem bízott, és legnagyobb csalódására fillérre egyezett. Van egy technikája a fejszámolásnak, és ezt nagyon értette. Nagyon szerették a vevők, szép fiú volt, és ha egy kicsit megsimogatta őket, akkor biztos, hogy hozzánk jöttek vásárolni.

Inasnak egy nagykereskedésbe ment Kunszentmiklóásra, ahol tejben-vajban fürösztöttek. Megbecsülték, szerették, mert minden munkát elvégzett, a kerti munkát is, meg a gyereket is ringatta, ha kellett, meg az üzletben is, meg takarított. Nagyon ügyes volt. Ott aztán nem sajnálták tőle a libamáját meg a libatöpörtyűt meg semmiféle finomságot. Az üzletben is volt mogoró meg mazsola, éppen belenyúlt, mikor bejött a gazdája, de nem kapott ki érte. Szóval jó sora volt. Aztán elhelyezkedett Kiskőrösön mint segéd.

1937-ben behívták katonának. Ő még rendes katona volt húszéves korában. Később átminősítették munkaszolgálatosnak [lásd: munkaszolgálat (musz)], és akkor kikerült a frontra. Nem volt túlságosan rossz soruk, mert egy German Trajan nevű román főnökük volt, és jól bánt velük. Nem engedte az antiszemitizmust, és a többihez képest jó soruk volt. Bátyjával, Hermannal együtt voltak a Donnál [lásd Don-kanyar], egymást mentették meg, amikor mindketten megkapták a

flekktífuszt. Vigyáztak egymásra, hogy havat ne egyenek, mert aki betegségében havat evett, biztosan meghalt. Az orosz áttörés [1943. január 12-14.] után fogságba esett. A hátizsákját átlőtték, de ő megmaradt, és két és fél évig volt fogságban Pambokban [Pambok nevű helység nincs a térképen, az örményországi Szevan tó partján van Pambak. – A szerk.]. Ott is mindig helyezkedett. Volt egy colstokja... és a Szovjetunióban akkor, ha valakinek volt egy colstokja, az inzsenyir [mérnök] volt. És őneki volt colstokja. Ott is üzletelt. Lopott az élelmiszerraktárból, aztán eladta a többieknek. Zseniális üzletember volt. Úgy lopott, hogy amikor ment ki a raktárból, belepottyantotta a konzervdobozokat az ajtó mellett álló esővíztárolóba, aztán kereshették. Ott nem kereste senki. Mikor alkalma volt rá, akkor kiszedte. De sokszor volt, hogy lebukott, akkor kenyéren és vízen bunkerba csukták. De jóképű fiú volt, az oroszok közt is mindig akadt egy nő, aki segített neki. Amit ezzel az üzleteléssel keresett, azon gyűrűket, ékszereket vett. Azt hitte, hogy itthon majd abból nyit üzletet. Csinált magának egy dupla fenekű koffert fából, úgy nézett ki, mint egy katonaláda. Amikor lehetett jelentkezni, hogy a kisebbségeket hazaengedik, hazajöttek. És amikor Románián mentek keresztül, fölugrott egy orosz katona a vagonjukba, fölemelte a bőröndöt, és elvitte. Annyija maradt csak, hogy vett öt kiló sót Romániában. Ott volt, itthon pedig igen nagy kincs volt.

A férjem húga, Regina még a háború alatt férjhez ment Foktőre [Bács-Kiskun m.] Sebők Antalhoz. Az anyósa nagyon megbecsülte, jó sora volt. Mindenük megvolt. Őket Ausztriába deportálták. Auschwitzba csak az került a családból, aki Kiskőrösön volt. A bátyjuk felesége a négy gyerekkel mind odaveszett, de Izrael hazajött a munkaszolgálatból. Amikor ezek a deportálási dolgok jöttek, akkor Peri Kiskőrösről elment Reginához Foktőre, úgyhogy ők együtt kerültek a szegedi gettóból Ausztriába, tehát a család együtt volt, az öregek is ott voltak, mindenki ott volt. Ott más volt a helyzet. Német tiszteknek dolgoztak, így sokszor vittek haza ennivalót a családnak. Mikor 1945-ben hazajöttek, Regina megtudta, hogy a férje Balfon fekszik betegen, és elment érte [Ahogy közeledett a Vörös Hadsereg Budapest felé, a nyilasok a munkaszolgálatos századokat a Hegyeshalom-Sopron-Kőszeg vonalra igyekeztek átvezényelni, hogy elvégezzék azokat a munkálatokat a nyugati határ mentén, melyeket Bécs védelme megkövetelt. Randolph L. Braham szerint ezeknek a munkaszolgálatosoknak a helyzete hasonlatos volt a leghírhedtebb koncentrációs táborokban lévőkhöz, különösen „Fertőrákoson, Balfon és Hidegségben, Sopron és Kőszeg környékén”. – A szerk.]. De ott mind tifuszosok voltak, tetvesek, szörnyű körülmények között, elhagyatva. Összeszóvetkezett magyar katonákkal, és kilopták a férjét úgy, hogy letakarták, azt mondták, már nem él, viszik eltemetni. Meg is mentette. Hazahozta, és meggyógyította. Aztán a férje abban az évben halt meg, mint az én szegény uram [1974]. Van két fiuk. András 1947-ben született Budapesten, építésztechnikus, nő, van egy lánya és egy fia. 1980-ban kimentek Kanadába. A fia sokat jár haza, itt akar családot alapítani. Gyuri 1949-ben született Budapesten, elektrotechnikus, nő, neki is van egy fia meg egy lánya, ők is kimentek Kanadába. A fia hazajött, itt nősült, valahogy nem akart ott gyökeret eresztetni.

1947-ben férjhez ment a húga [Peri] egy hercegszántói fiúhoz. Az esküvőjét még ott rendezték Kiskőrösön, nagy esküvő volt. A sógornőm nagyon szép lány volt. A sógorom nem volt olyan szép fiú, viszont gazdag volt, és nagyon jó házasság lett belőle, végig együtt maradtak. Szegény sógorom pár évvel ezelőtt meghalt.

A férjem szülei Kiskunhalason laktak, huszonhat kilométerre Kiskőröstől. Egy kicsit szűkösen éltek, de a hitközség is segítette őket meg a gyerekek is. Szép lakásuk volt, a hitközség odaadta nekik az

egyik régi sakterlakást, mert akkor már csak egy sakter volt. Azelőtt volt három is meg kántor is. Már megvolt a kisbaba, amikor oda átmentünk, és hüpe alatt megesküdtünk. Kiskőrösön pedig elvitt az anyakönyvvezetőhöz. Nem volt nagy lakodalom. Lehet, hogy a testvérek ott voltak, már nem emlékszem. Hát mi kell, amikor a gyerek már három hónapos?

Nem voltunk kóserok, de a szülőkre való tekintettel minden ünnepet látványosan megtartottunk: a férjem elment a templomba, volt szédereste, Jom Kipur, Ros Hasóne [Ros Hásáná], szóval a nagyobb ünnepek. Az uram nagyon ragaszkodott ahhoz, hogy az ünnepeket tartsuk közösen, és én szívesen meg is tartottam. De szombaton bizony hátulról árultunk. Az apósom egy szakállas ember volt, de modern volt, nem szólta meg érte a gyerekeit. A férjemnek voltak textil-nagykereskedő ismerősei Pesten, és amikor hazajött, mindjárt elkezdett vásárolni. Aztán, amikor már a házunkban volt az üzletet, akkor én maradtam az üzletben, ő kiment a piacra valami alkalmazottal, és ott árult vagy a vásárban. A nagykereskedők adtak neki hitelbe árut úgy, hogy hétfőn följött Pestre, levitte az árut, kedden elment vele a vásárba, és szerdán följött Pestre, és kifizette azt, amit hétfőn elvitt. Olyan szép áru volt, hogy az utolsó centiig el tudta adni. Nagyon értett hozzá, hogy mit kell venni, tudta, hogy melyik népviseletnek, melyik falunak mi kell. Szóval nagyon jól ment az üzlet, egyre kevesebb árut kellett hitelbe venni, aztán pár hónap múlva már nem kellett hitelbe vásárolni, mert megkerestünk annyi pénzt, hogy készpénzzel megvette, és árultuk kétfelé.

Amikor a cégtáblát tették ki, Ganz Árminnak hívták a leendő férjemet. Akkor magyarosította a Ganzot Gárdonyira, és az Ármint is megváltoztatta. Mivel kicsi kora óta Bandinak hívták, annak ellenére, hogy Ármin volt a neve, a Bandihoz változtatta meg Endrére. A faluban is mindenki Bandinak hívta, és az Endre nyugodtan lehetett továbbra is Bandi. Ez egy jó ötlet volt, így lett Gárdonyi Endre, és az került ki a cégtáblára.

A házasságkötéskor is már ez a magyarosított név volt. Jutka, a legidősebb lányom 1948-ban született, az esküvő is 1948-ban volt. Akkor már megvolt az első gyermek, de nem volt lényeges. Az anyakönyvvezető volt az egyik tanúm, a másik meg valami fölszedett ember, aki éppen arra járt. Szóval semmi cécó. Pali 1949-ben született, nagyon örültünk, hogy fiú lett. A harmadik gyerekem, Klári 1954-ben született.

Kiskőrösön átépítettük a házunkat, de mindenből a legszebbet: rózsával volt borítva, üvegtető a vaskaputól, hogy még ott se ázzon meg az ember, az is rózsával fölfuttatva, széles salakutak a garázshoz, ahol csak egy motor állt, mert akkor, az ötvenes években még nem lehetett autót vásárolni [Az ötvenes években az autóhasználat egyre inkább egy szűk, állami és pártelit monopóliuma lett. 1950-től kezdve gyakorlatilag eltűntek az utakról a magántulajdonú autók. Egy minisztertanácsi rendelet értelmében üzemanyaghoz csak vásárlási könyv vagy utalvány ellenében lehetett hozzájutni, utalványt pedig csak az kaphatott, aki igazolni tudta, hogy munkájához nélkülözhetetlen a gépkocsi. (Azoknak, akiket a munkakörük nem jogosított fel autóhasználatra, gépkocsijukat föl kellett ajánlaniuk megvételre az államnak.) Az 1950-es 13 000 fölötti darabszámról a gépkocsik száma így kb. 5000-rel csökkent, magántulajdonban pedig mindössze kb. egy-két ezer gépkocsi maradt. 1956-ban kb. 30%-kal kisebb volt a forgalomban lévő személygépkocsik száma (10 500), mint 1938-ban (15 000), s ezek többsége is állami tulajdonban volt. 1957-ben kétszáz Wartburgot és háromszáz Moszkvicot hoztak "egyéni tulajdonosok" számára forgalomba. Magánszemélyek a munkaterületük szerinti minisztériumhoz nyújthatták be gépkocsi-vásárlási kérelmüket. (Majtényi György „Automobilizmus” c. cikke alapján,

www.archivnet.hu.) – A szerk.]. Isten ments, mindjárt lecsukták volna az embert, ha egy autót vesz. Akkor jól ment nekünk.

A férjem 1948-ban, még mielőtt államosítottak volna [lásd: a kiskereskedelem államosítása], becsukta az üzletet, mert volt a Szovjetunióban, és tudta, hogy ez be fog következni. Eladta. Még a pultot is eladtuk. A földműves-szövetkezet jött a házunkba, tejcsarnokot nyitottak. És úgy, hogy tőlünk nem vettek el semmit. Ez a férjem előrelátásából fakadt. Azt is tudta, hogy ha csak egy négyzetméter szőlőt vesz is valaki, már kulák lesz [lásd: kulákok Magyarországon], tehát a világon semmit nem vettünk, csak a pénzt gyűjtöttük. Nem vettünk semmiféle látható vagyont, pedig Kiskőrösön divat volt tanyát vagy egy szőlőt vagy földet vagy ilyesmit venni, mindenki azt hitte, hogy abból meg lehet élni. A férjem elment ecetgyári segédmunkásnak három műszakba, én pedig elvégeztem egy könyvelői tanfolyamot, és a Szarvas szállodában helyezkedtem el. A testvérem férje volt ott a főnök, és akkor kitalálták, hogy összeférhetetlen, hogy a sógornő ott dolgozzon. Nem volt gond, volt ez a könyvelői papírom, és elmentem a szeszfőzdébe anyagkönyvelőnek. A férjemnek az ecetgyárban hatszáz forint volt a fizetése, nekem a szeszfőzdében kilencszáz. A szeszfőzde nagyon jól fizetett. Szóval anyagi gondjaink akkor se voltak. Volt később egy bejárónő, aki főzött meg a gyerekekre vigyázott, de 1953-ban már terhes voltam, 1954-ben otthagytam az állásomat, mert megszületett Klári. A férjem pedig 1953-ban – akkor már Nagy Imre volt a miniszterelnök – elment a földműves szövetkezethez, elvállalt egy gebines boltot, ami azt jelentette, hogy jutalékosok voltunk [Gebines – vendéglátó vagy kereskedelmi kisvállalkozó, aki meghatározott összeg fejében szoros elszámolási kötelezettség nélkül gazdálkodhat. Tulajdonképpen az államosításkor megszüntetett magán kiskereskedelem felemás visszacsempészése a gazdaságba, amelynek keretében valamely, a szocializmusban politikailag szalonképes gazdálkodó egység (vállalat vagy szövetkezet) működtetésre bérbe ad egy vendéglőt vagy üzletet a forgalom meghatározott százalékáért. – A szerk.].

Megszületett a kislány, a gyerekekre egy bejárónő vigyázott, aki reggel hatkor jött, és délután négyig vagy hatig, ameddig dolgoztunk, addig ott volt. Én pedig a férjemnek segítettem a boltban. Dudi nénit Klári jobban szerette, mint engem, mert többet volt vele. A nagyobbakat nem kellett kísérni, egyedül elmentek. Közel volt minden, országúton se kellett átmenni. Óvodába is jártak előtte, ott is szerették őket az óvó nénik. Jó, bizalmas viszonyban voltunk, adtunk kölcsön az óvó néninek, de aztán megadta. Falun ez így szokás.

Az 1956-os forradalom Kiskőrösön úgy zajlott le, hogy két-három forrófejű diák ledöntötte a szovjet emlékművet, talán a temetőben is valami szobrot, de semmi különös nem történt. Mi ugyan zsidók voltunk, de nem bántott minket senki. A sógorom mesélte később, hogy ő odakészítette a baltát. Hát ő párttag volt, meg vezető a ktsz-ben [Ktsz – a kisipari termelőszövetkezet rövidítése. Mivel szolgáltató és javító tevékenységükre továbbra is szükség volt, ezért az 1948-tól kezdődően irreálisan magas adókkal tevékenységük beszüntetésére kényszerített iparosokat kisipari szövetkezetekbe tömörítették. Így lett például a suszterből a Cipőjavító Ktsz. dolgozója. – A szerk.]. Mi nem voltunk se párttagok, se vezetők.

Sőt jöttek a jó barátok, a keresztények, s mintha vigyáznának ránk. Úgy tűnt, mint nyugtatni akarnának, hogy nem kell félni. Csodálkoztunk, hogy miért mondanak ilyeneket, hát félni is kell? Például a barátnőm férje, aki a harmincas években, még tizenhét éves korában nyilas [lásd: nyilasok] volt, odajött hozzánk barátságosan: „Nincs ennek vége, de nem köll félni!” Aztán egy

asszony, akinek egy vendéglője volt, ő is odajött, amikor kint árultunk a piacon, és azt súgta: „Gyerekek, menjetek haza, nem lehet tudni, mi történik itt, menjetek haza, de gyorsan!” Tehát féltettek minket.

Ugyanúgy árultunk tovább, mint addig. A nép veszettül vásárolt, szabadulni akart a pénztől, gondolom, volt egy kis infláció is, úgyhogy mi azzal foglalkoztunk, hogy pénzt keressünk. Az ottani iparosok és a gazdák ingyen vitték fel Pestre teherautóval a bort meg a hízott libát. Úgy érezték, hogy segíteni kell a forradalmárokat. Szóval, szívügyüknek tekintették, hogy a pesti forradalmárokat segítsék. Így a teherautóval, amivel mi mentünk áruért Pestre, azon ők vitték a bort, visszafelé pedig mi hoztuk Kiskőrösre a textilárut, amit aztán nem volt művészet eladni. Mert mindenki vásárolt.

Mint mindenki, mi is elhatároztuk, hogy elmegyünk [lásd: disszidálás]. Annak, hogy mégsem vándoroltunk ki, az volt az oka, hogy senki se árulta el nekem, hogy amikor egy ilyen magamfajta átlépi a határt, akkor a Joint a hóna alá nyúl, lakást ad, étkezni lehet menni, és ad némi zsebpénzt is. Én attól félttem, hogyha elindulok a három gyerekemmel, akkor éhen halunk. Ha volt is pénzünk, azt nem mertük volna magunkkal vinni, mert féltünk, hátha megtalálják. Csak évtizedek után tudtam meg, hogy nem kellett félni, a Joint azonnal a hóna alá nyúlt a zsidó menekültnek, és mindennel ellátta őket. Pár hónapot kellett várni, de azt jó körülmények között várták. Ezt onnan tudom, mert aztán 1981-ben, a második generáció közül három család disszidált, Regina [a férj húga] fiai és Herman [a férj bátyja] fia, és ők mesélték, hogy a Jointnál segítették őket, pedig közülük kettőnek keresztény volt a felesége. Kanadába mentek, nem Izraelbe.

1957 után még tovább dolgoztunk a boltban 1960-ig [azaz a földműves-szövetkezettől 1953-ban elvállalt gebines boltban], míg a férjemet el nem vitték a többi volt vezetővel együtt. Akkor kerültek ők sorra. Előzőleg a gépállomásról meg állami gazdaságból vitték el a vezetőket. Beosztották, hogy mikor kit kell letartóztatni mindenféle kitalált mesével. Az én uramat mindenfélével vádolták, olyan hülyeségekkel, amik nem történtek meg. Például: maradékot árultunk, és az sokszor hosszabb volt, mint amennyi rá volt írva, és akkor az megmaradt az üzletben. Ezt leltároknál mindig befizettük mint többletet. Tehát nem lehetett azzal vádolni minket, hogy elsikkasztjuk vagy lopunk. Erre azt mondták, hogy átadtuk másik boltvezetőnek, hogy a leltárból elmenekítettük. Meg ilyen hülyeségeket. Az alkalmazottainkat próbálták erre-arra rábírní, de mi olyan jól bántunk velük, hogy egyet se sikerült nekik befűzni.

Én tudtam az adminisztrációs dolgokat, szépen mindent elrendeztem, ahogy kell, az ügyvéddel megbeszéltük a dolgokat, és nem is volt semmi baj a tárgyaláson. A föllebbezés után nyolc hónapra ítélték, majd a végső föllebbezéssel hat hónapi fölfüggesztettét kapott. Annak ellenére, hogy hat hónapig már ült. De nemcsak ő, mindenki, akit akkor lefogtak. Odajöttek hozzám a tót asszonyok, amikor vitték a tárgyalásra, hogy borzasztó, hogy a Bandikát így viszik, és jóformán könnyek voltak a szemükben. Amikor elvitték az uramat, megcsináltam a leltárt, és becsuktunk. Mészúnt ez az üzlet.

A sógornóm, Regina és a férje, Anti Kalocsáról fölmentek Pestre lakni. Regina elhatározta, hogy mindegyik testvére jöjjön föl, ne csak ő legyen Pesten. Mikor az uram hat hónap után kiszabadult, és megnyugodtak a kedélyek, Regina azt mondta: „Gyertek föl, Bandikám, ne maradj itt utolsó zsidónak a faluban, gyertek föl Pestre lakni!”

Úgy gondoltuk, hogy majd itt nem kezdenek ki bennünket, békésen élünk. De hát mit ad Isten, a mellettünk lévő házban lakott egy párttitkár, aki természetesen följelentett, hogy semmi engedélyem nincs – már akkor is kiadtunk fizetővendég-szobákat. Aztán állandóan szekíroztak a belügyesek a vendégek miatt, akik között nyugatiak is voltak. Meg jöttek a rendőrök, még éjszaka is. Szóval a rendszerváltozásig nem volt nyugtom a hatóságoktól, és sokat rettegettem, de átvészelttem. Mindig nagy szerencsém volt, bármivel följelentettek és idejöttek, a vendégek éppen itthon se voltak, aznap volt a takarítóasszony, gyönyörű rend volt mindenhol, a legnagyobb tisztaság és csend, minden ellenkező följelentéssel szemben. Megúsztam.

Először följött az uram. Reginánál lakott, és állást vállalt egy textil-nagykereskedésben, akiket még régről ismert. Időnként följártam hozzá, és elkezdtünk lakást vagy telket vagy házat keresni. Nem volt könnyű. Végül egy irodán keresztül rátaláltunk erre a telekre. Ennek a teleknek, ahol most vagyunk, az a meséje, hogy meghalt a tulajdonos, az örökösök pedig el akarták adni. Az egyik felét a mostani telekszomszédunk vette meg, a másik felét egy ember, aki újságot árult a Moszkva téren. Badacsonyan volt egy szőlője, annak az árából akart építkezni. De a badacsonyi szőlőt időközben kisajátították, és egy fillérje se volt. A telekre pedig építési kötelezettség volt, amit pénz híján nem tudott teljesíteni, így el kellett adnia. És hivatalosan kellett szegénynek eladni negyvenezer forintért, mert annyiért vette. De hát évekkel azelőtt vette, és mi annyiért kaptuk meg, igaz, hogy akkor húsz százalék volt az illeték, tehát még tízezret rá, és ötvenezer forintért jutottunk a telekhez 1961-ben. Aztán egy szövetkezettel fölépítettük ezt a házat, akkor még lapos tetővel. 1992-ben építettük rá a tetőteret, akkor bővítettünk.

A fizetővendég-szoba úgy jutott eszünkbe, hogy egyszer láttunk egy papírt, hogy ajánlja fel fölösleges szobáját az IBUSZ-nak. Akkor csak Ibusz volt. Amikor ez a ház fölépült, akkor úgy gondoltuk, hogy van fölösleges szoba. Fönt volt két szoba meg egy kicsi szoba. Mi itt laktunk lent, és a földszinten is kialakítottunk még két szobát a szeneskamrából és a mosókonyhából. Mosókonyha nem kellett, mert a konyhában volt a mosógép, szén meg azért nem kellett, mert protekcióval el tudtuk intézni, hogy a Gázművek csinált nekünk gázkazánt, és az egész házat azzal tudtuk fűteni. Nem kellett tüzelni, csak megnyomni egy gombot, és meleg volt az egész lakás. Akkor aztán ott is építettünk fürdőszobát meg vécét, és kiadtuk azt a két szobát is. A keletnémet követség küldte a vendégeket, ilyen hivatalos vendégeket, úgyhogy sokszor több volt a vendég, mint amennyi hely volt. Jól ment. Én főállásban csináltam, az uram a főállás mellett besegített, később Pali is, de ő egy héten egyszer jött csak, mert állásban volt.

Eleinte olyan szegények voltunk, hogy nem vettem vaját, mert spóroltam. De aztán beindult az üzlet. 1963-ban a Budapest Touristhoz szerződtem, az időnként küldött vendégeket, akkor még csak németeket, aztán néha Nyugatról is. Volt olyan időszak, amikor mondták a pultosok, hogy le vagyok tiltva, nyugati vendéget nem küldhetnek hozzám. De nem nagyon izgatott, nem kellett nekem nyugati vendég, jó volt nekem a keletnémet is.

Németül már első elemitől tanultam, de iskolában valahogy nem lehet megtanulni. De aztán barátkoztam ezekkel a németekkel, és úgy megtanultam, hogy a német nyelvvel nem volt semmi problémám. Mindig figyeltem, szótárral olvastam regényt, kiírtam, amit nem tudtam, ha elfelejtettem, újból föllapoztam. Még Pali [a fia] is megtanult németül.

Most már panzió, akkor csak fizetővendég-szolgálat volt. Azokból a vendégekből, akik 1989-ig voltak, talán ha kettőt láttam azóta. Elmaradtak, de van másik réteg az egész világból. Jönnek

mindig. Hogy hogyan találunk ide, az rejtély előtttem. A legtöbb az interneten, a tudakozótól. A legjobban annak örülök, hogy ajánlják egymásnak. Régen is abból adódott a vevőköröm, hogy egymásnak ajánlották. Meg is mondják, hogy a barátom vagy a sógorom vagy a mamám volt itt, és meg volt elégedve. Nagyon sok visszatérő vendégünk van, még elbírnék egypárat. A menyem beszél angolul, és Pali is megtanult. Úgyhogy ezzel nincs probléma.

Most már csak ők csinálják. Takarítónővel nem vagyunk nagyon jól ellátva. Olyankor kell, amikor elmegy a vendég, és ki kell takarítani, hogy a következő vendégnek legyen ott helye. Igaz, hogy hárman vannak, de nem egyszerre jönnek, hanem különböző napokon, mert van más helyük is. Az egyik egy szociális otthonban dolgozik, csak akkor tud jönni, amikor szabadnapja van. A másik kettővel meg tudjuk beszélni. Az egyik nem dolgozik másutt, csak nálunk, és ha kell, idejön reggel 7-re, mert itt lakik tíz percre tőlünk, és segít a reggelit fölszolgálni Juditnak [meny]. A másik dolgozik másutt is, de ha nekünk nagyon kell, meg tudja beszélni, hogy cserél.

Mi nem főzünk a vendégnek, csak reggelit kap, de azt bőségesen. Ha kér, még kap. Téliszalámit adunk, tojást, sajtot, dzsemet, mindent, ami szép és jó. Teát, kávét, de nem úgy, hogy beletöltjük a csészébe, hanem egy literes termoszban kapja a kávét, a teának meg forró vizet kap és mellé ezt a teacsomagot, és annyit csinál magának, amennyit akar. A dzsemből is kis csomagokat vásárolunk, ezt a műanyag csomagolást, úgyhogy higiénikus és kényelmes. Nem kell adagolni. Van ilyen kis kocka vaj és margarin, adunk mind a kettőt, válasszon, melyiket szereti. Szóval gavallérok vagyunk a vendégeinkhez, pedig sokszor nem érdemlik meg. Szemtelenek, nem mindenki egyforma. De ebből élünk, és az uram mindig azt mondta, hogy a vevőnek mindig igaza van. Nehéz megállni, de be kell tartani!

1972-ben a férjem infarktust kapott. Az úgy történt – én mindig ennek tulajdonítom –, hogy az ő nagy szaktudásával olyan vezetőfélét csináltak belőle ott, a nagykereskedésben. A Nyugatiban volt egy raktár, ahol szőnyeget árultak meg kárpitokat és függönyöket. Mondta neki a főnöke, hogy „Dolgozzatok, gyerekek, lesz jutalék”. Azt hiszem, negyedévenként kaptak jutalékot. Hajszolta őket, mint egy hajcsár, de nem haragudtak érte, mert kecségtették, hogy milyen sok pénzt kapnak. És amikor elmúlt a negyedév, azt mondták a központban, hogy a másik fiók nagyon keveset árult, muszáj ebből a pénzből adni az ott dolgozóknak. A jutalékot, amit ők teljesítettek! Hát persze, hogy mindenki őt szidta. És annyira a lelkére vette, annyira bántotta, hogy kapott egy infarktust. Az első infarktusból szépen fölgyógyult, dolgozott is, és másfél évig nem volt baj. 1973 őszén mondtam neki, hogy újból menj el Balatonfüredre, mert előzőleg is ott kalapálták össze, nagyon jót tett neki. Az orvossal is volt olyan kapcsolatunk, hogy beutalta. Ő nem megy, mert vissza kell mennie dolgozni. Mondom: „Dehogy mész vissza! Még egy évig betegállományban leszel, és le fognak százalékolni, és majd ebből a szobakiadásból megélünk.” De nem ment el [Balaton]Füredre, és újból jött az infarktus. Egy kővel kínlódott itt a kertben, egy sziklával. Én meg a Klári lányommal elmentem kabátot keresni. Már négy óra volt, és el akart menni a templomba, mert akkor volt jórcájtja [lásd: Jahrzeit] az édesanyjának. Ideges volt, hogy nem jövünk. Amikor hazajöttünk, akkor még elment a templomba, és másnap reggel újból infarktust kapott. Bekerült újból a kórházba, ez lehetett novemberben, október végén, és novemberben vagy decemberben újból volt egy influenzajárvány. Ott a kórházban megkapta, és mi kell egy infarktusosnak, a legyengült szervezetnek? Abból már szegény nem lábalt ki. 1974. április 27-én itthon meghalt. Ötvenhét évesen. Nem tudtam megmenteni, hiába próbálkoztam vele.

Akkor ötvenegy éves voltam. Addig festettem a hajamat. Mikor szegény meghalt, akkor a gyerekekkel megbeszéltem, és lenővesztettem őszre. Akkor már nem érdekelt. A pénzkeresés érdekelt, hogy a gyerekeimnek lakást, kocsit tudjak venni. Ami sikerült is. Sokat dolgoztam, de nagyon szerettem csinálni, amit csináltam. Nekem annyi barátom volt a vendégeim között, akik mindig visszatértek, ismertem a családi ügyeiket, örültek, ha elmondhatták valakinek, és mindezt már tudtam németül lebonyolítani.

Ma már nem tudok benne részt venni, de azért ha németül szólal meg valaki, akkor megkérnek, hogy én beszéljek. De a gyerekeim, a Judit meg a Pali azzal is angolul beszélnek, aki tud németül, pedig a Pali tud jól németül. És a gyerekeik is. Lackó jövőre érettségizik, de már megvan a felsőfokú angol nyelvvizsgája. Úgy beszél angolul, mint más magyarul. Igaz, hogy a nemzetközi nyelviskolába jártak ötéves koruk óta. Ági is meg ő is. Meg nézték a tévében a Tom és Jerryt, és ott tanultak.

Jutka lányom 1948-ban született, januárban, és nagyon szép kis kövér gyerek volt. Pali nagyon gyorsan jött utána [1949], hát bizony én nem örültem, hogy olyan hamar, de aztán mikor fiú lett, akkor úgy gondoltam, hogy nem volt kár, hogy akkor született, amikor megszületett. Amint lehetett, jártak óvodába. Pali nem szeretett óvodába járni, és volt olyan, hogy a földre vetette magát az utcán. Én a szeszfőzdében dolgoztam, és nyolcra kellett ott lennem, mert a párttitkárnő önagysága ott állt az ajtóban. Nem tudom, mi lett volna a retorzió, ha elkések, de mindenki rettegett, hogy el ne késsen, mert mit fog csinálni a párttitkárnő. Nem derült ki, mert nem késtem el. De aztán addig húztam, vonszoltam, amíg csak odaértünk az óvodához. Ott már mindjárt körüludvarolták az óvó nénik, és semmi baj se volt. De addig nem akart menni. Nem akart fölkelni reggel az iskolába. Kinyújtotta a lábát, és én ráhúztam a zoknit, hogy később köljön neki fölkelni. Valahogy átvészelte az iskolát. Jutka az jól tanult, annak nem volt gond, hogy fölkeljen, és nagyon jó bizonyítványa is volt, a Palinak kevésbé.

Nem emlékszem rá, hogy veszekedtek. A Jutkával nem is lehetett veszekedni, az olyan jó gyerek volt, ahova tettük, ott maradt. A kövérségénél fogva is, amit aztán kinőtt. Pali az égetnivaló volt. Mindig mást akart, mint amit én. Akkor még divat volt, hogy a fenekét megverte az ember a gyerekeknek. Nem tudom, biztos ma is divat, mert Judit, a menyem, aki emberfelettien imádja a gyerekeit, egyszer a fiát, aki olyan öt-hat éves lehetett, ráfektette az ágyra, és a fenekét megverte. Nagyon kihozta a sodrából. Pedig mondom, hogy imádja őket. A nélkül, úgy látszik, nem megy. Most akartak egy törvényt hozni, hogy ne szabadjon verni a gyereket, de hát mindenhová nem tudnak csendőrt állítani. Jutkát soha meg nem vertük. Nem kellett. Hát semmi olyat nem csinált, soha nem követelőzött. Amit vettünk neki, annak örült, szóval könnyű volt nevelni.

Jutka Kiskőrösön járta az általánost, itt, Pesten pedig nagy nehezen, protekcióval bejuttattuk a Petrik Lajos Vegyipari Technikumba. Akkor az volt a szokás, hogy technikumba kell járni a gyerekeknek, mert a gimnázium semmire sem képesít, és nem biztos, hogy be tudnak jutni az egyetemre, mert kereskedőcsalád, nem voltunk elég jó káderek [A származás szerinti diszkriminációt a felsőoktatásban az MSZMP KB Politikai Bizottságának egy 1963. április 2-án kelt határozata szüntette meg. Egyébként – ha hivatalosan nem is – de informálisan működött származás szerinti kategorizáció a középiskolák esetében is. Sok más között az „egyéb” származás is (ide sorolták többek között a kereskedő szülők gyermekeit vagy például a háború előtt magántisztviselő szülők gyermekeit is) továbbtanulást vagy a kívánt irányban/intézményben

továbbtanulást nehezítő vagy megakadályozó tényező volt. – A szerk.]. Jutka járt a Petrikbe, Pali pedig az erősáramú technikumba. Jutka nagy nehezen leérettségizett, nem is tanult tovább. Pedig az általánosban jól tanult, de a technikumot nehezen végezte el. Sokat kínlódott szegény, de azért sose bukott meg. Palinak meg az volt a szerencséje, hogy ott volt ugyanabban az épületben az Üteg utcában a főiskola is, és én úgy éreztem, hogy szinte automatikusan fölveszik azt, aki a technikumot is ott végezte. Sok tanár is tanított ott. Úgyhogy Pali aztán főiskolát is végzett. Még a főiskola után kellett neki hat hónapig tanulni, hogy üzemmérnök legyen, azt is elvégezte.

Jutka elment dolgozni a Richterbe [Richter Gedeon Rt., gyógyszergyár – A szerk.], Kőbányára, de igen csúnya, nehéz munkára. Segéd munkásnak használták ezeket a kis tizennyolc éves lányokat. Méreggel vagy savval teli kondérokot cipeltek. Később bekerült a laborba, ahol kísérleti nyuszikat kellett injekcióznia, hát ő csak olyan segéd munkás volt az orvosok mellett. Egy asszonnyal megismerkedtem az utcán, akiről kiderült, hogy zsidó, a Távközlési Kutatóban dolgozik, és bejuttatta oda Jutkát. Befizettünk neki egy lakásra a Gábor Áron utcában, és szemben volt a TÁKI [Távközlési Kutató Intézet], ahol dolgozott.

Rögtön érettségi után, tizenkilenc évesen férjhez ment egy osztálytársához, akivel az első technikumtól kezdve egy padban ült. A fiúnak már nem is nagyon volt kedve, hogy a Jutkát elvegye, de az én csacsi lányom ezt nem vette észre. Megesküdtek, és bizony hamar elváltak. A fiú megcsalta egy kolléganőjével, amin én nem is csodálkoztam. Már előbb is tudtam, hogy ebből nem lesz jó házasság, de az én lányomnak nem lehetett beszélni. De talán senkinek se lehet, én nem tudom.

Elváltak, és nagyon rövid idő múlva férjhez ment egy férfihez, aki szintén ott dolgozott, ahol ő, akkor még a Richterben. Akkor is mondtam, ne menj hozzá, de az megfőzte valamivel. Született két gyerek, és amikor a kislány három éves volt, a fiú pedig két éves, akkor ez a pasas otthagyta a szemben lakó özvegyasszony kedvéért. Akkor a munkahelyén akadt egy jóképű pasas, akivel tizennyolc évig éltek együtt. A végén már nagyon sokat veszekedtek, és az is úgy ment el. Az én lányomon mindig anyagilag élősködtek. Egyik férje se volt zsidó.

Jutka lánya [Szilvi] egy szépség. Épphogy csak le tudott érettségizni. Megbuktatták, és az utolsó éveket estin végezte. Leérettségizett, és elhelyezkedett a Nemzeti Szállodában, a takarítókra fölügyelt. Most egy igen előkelő étteremben dolgozik, drágák az ételek, és nagyon finomak. Olyan neves emberek járnak oda, akiknek sok pénzük van. Előfordul, hogy ötezer forint borraivalót is kap. Mondjuk, tízezer forint a számla, és kap tizenötöt. Sikeres, ügyes. Ügyesebb, mint az anyja. Ő a lelke az üzletnek. Ezt onnan is tudom, hogy az egyik takarítónőm egy héten egyszer vagy kétszer ott is takarít. Meséli, hogy amíg a Szilvi be nem jön, nincs se tej, se semmi, és ahogy bejön, pillanatok alatt minden van. Azt mondja, hogy ott mindenki a Szilvit tartja a főnöknek, és csak azért nem főnök, mert nem akar főnök lenni. Szeretik is Szilvit, és ott lehet keresni. Az a mániája, hogy főlszolgálni is akar, persze mert van borraivaló. Azt mondják, hogy nagyon szép lány. De nincs szerencséje, nincsen egy olyan férfi sem mellette, akire számíthatna, hogy elveszi. Harmincegy éves, és még nem ment férjhez. Hat évig élt együtt egy férfivel, és most rájött, hogy már nem szereti.

Jutka másik gyereke egy kicsit idegileg beteg, katonának se vált be. Azt mondják, hogy négyéves koráig nem tudott beszélni. Láttam, hogy az apja veri az anyját, meg azt a szörnyű életet, ami ott ment, kiabálás, veszekedés. Jutka szeretne volna taníttatni, be is jutott valami technikumfélébe, és

már harmadikba járt, amikor egyszerűen nem akart iskolába járni. Jutka elment dolgozni, ő pedig délig aludt az ágyban. Egy darabig az anyja csak írta alá a hamis igazolásokat, hogy beteg. Volt úgy, hogy kocsival elvitte az iskoláig. A gyerek bement a folyosóra, megleste, hogy a Jutka elment, és kijött. A végén kicsapták. Végül, a katonaság előtt – még nem tudták, hogy nem lesz katona – kitanulhatta ingyen a hivatásos gépkocsivezetést, és most sörraktárból viszi ki az italt a helyekre, szóval most dolgozik. Együtt él egy orosz nővel, aki férjénél volt, öt évvel idősebb, de Jutka nem bánja, legalább nincs rá gondja. Az a nő vigyáz rá, hogy ne kerüljön rossz haverok közé keveredjen, vagy elzúlljon vagy ilyesmi.

Jutka egyáltalán nem tartja azt, hogy zsidó, nem nevelte zsidónak a gyerekeit. Semmiféle vallásuk nincs. A gyerekeivel nekünk sincs kapcsolatunk.

A fiam, Pali 1949-ben született. Elvégezte a technikumot is, a főiskolát is. Sok gond nem volt vele. Mikor elvégezte a főiskolát, itthon dolgozott, építkezett, meg mindent kitalált, hogy kitapétáz vagy kifest, már nem emlékszem, hogy akkor mi volt a divat. Nem akart elhelyezkedni.

Aztán kapott a katonaságtól egy cédulát, hogy jelentkezzen, és jelölje meg a munkahelyét. Akkor az volt a divat, hogy muszáj volt dolgozni, mert különben kmk [Közveszélyes munkakerülőnek (kmk) számított, és két évig terjedő szabadságvesztéssel volt büntethető az 1962. évi 8. törvényerejű rendelet értelmében minden olyan munkaképes (16–55 éves) magyar lakos, aki munkakerülő életmódot folytatott, vagyis nem volt bejegyzett munkahelye a munkakönyvében. – A szerk.]. Akkor megijedt, hogy becsukják, és gyorsan elment dolgozni egy elektromos szövetkezetbe. 1981-ig dolgozott ott, de akkor már nekem is kellett segíteni, és kiváltotta az ipart villanyszerelésre. Letette a mestervizsgát. Kitették a táblát, és nagyon sokan hívták. Akkor bevettük a táblát, hogy ne hívják. De sajnos, ma is hívják néha, és az öregasszonyokat megsajnálja, és azoknak akkor segít.

Egyébként mindent megcsinál a házban, mindenhez ért, ezermester. A kőművesmunkához is. Átépített itt meg ott meg amott, egy segédmunkással mindent megcsinált. Ebben az apjára hasonlít, mert az is rettentő ügyes ember volt. Csak a pedantériában nem. Az apjának, ha volt egy műhelye, egy raktára vagy egy kamrája, ott enni lehetett, de még aludni is. Néha ott is aludt, amikor sok volt a vendég. A Pali műhelyébe be se lehet menni a drótoktól meg a szerszámoktól.

Az uram testvérének, Hermannak a felesége [Lilike] ötvennégy éves korában, rákban meghalt. Özvegyen maradt, és összejött egy asszonykával, akinek ugyanakkor disszidált a fia meg a menyegyerestül, mint a sógorom fia a családjával. Regina fia is akkor disszidált, és az ő borozójába jártak be, hogy kicseréljék a híreket. Ott ismerkedett meg evvel az asszonnal [Zsuzsa], és elvette. Ez 1982-ben volt. Ennek az asszonynak volt egy barátnője, aki megkérdezte tőle: „Nincs a családotokban egy fiú az én lányomhoz?” A lánya, Judit már akkor huszonhét éves volt. És akkor szóltak Palinak, hogy van itt egy lány, aki férjhez akar menni. Pali akkor már harmincnégy éves volt. 1983 októberében esküdtek. A polgári a XIII. kerületben volt. Az egyházi titokban egy hétre rá. A Schöner rabbi tartotta, a Frankel Leóban. Ott esküdtek meg, de csak páran voltunk, a lány anyja nem is tudta. Én ragaszkodtam hozzá, és a menyem megtette. Palinak mindegy volt, és a menyem meg nem emelt ellene kifogást. És amikor a gyereket malenoltattuk [lásd: körülmetélés], mert fiú volt az első, a férje eljött a briszre, de ő nem. Három évre rá született a kislány, Ági.

Okos, szép gyerekek. A Lackó mindig fönn van az interneten, ami most divat. Az Eötvösbe jár [Eötvös József Gimnázium], mert a haverjai is odamentek, a kislány pedig ide, a Mórícza [Móricz Zsigmond Gimnázium] a Törökvész úton. Hatosztályos gimnázium, most már, azt hiszem, a harmadikat fogja ott tölteni. Kitűnő tanuló, az egyetlen kitűnő az osztályban. Mind a ketten zsidók, beléjük van nevelve, hogy ők zsidók, és ők ez ellen nem tiltakoznak egyáltalán. Persze, volt bár micvó.

A harmadik gyerekem Klári, aki 1954-ben született Budapesten. Éppen fent voltam május 2-án, és május 2-án született. Klári olyan, hogy amit a fejébe vett, azt kiharcolta magának. Gimnáziumot végzett itt, a Keleti Károly utcában, és próbált bejutni a jogra, de nem sikerült a felvételi. Tudott németül, cseregyerek volt az NDK-ban többször is, azonkívül jó nyelvérzéke van, angolul és németül beszél, egyik sem probléma. Elhatározta, hogy ő Nyugatra fog férjhez menni, ugye akkor az volt a sikk. Hozzám jártak üzletkötők, és jó ismeretségben voltam az egyik zsidó fiúval. Szóltam neki, hogy „Klári szeretne Bécsbe férjhez menni. Nem tud valakit?”. „De, van nekem egy unokaöcsém, majd összehozom vele.” Összehozta, és Kalmár Mirko 1975-ben elvette a Klárit.

A házassága hol jó, hol nem jó, olyan se vele, se nélküle. Nem őrajta múlt, inkább a vőmön, aki jól keresett, jó állása volt. Amíg Daniela tizenöt éves és Sandra öt éves nem lett, addig Klári nem dolgozott. Daniela elég rossz néven vette a testvért. Eleinte szerette, de mikor neki kellett etetnie, meg neki kellett vigyázni rá, holott ő szívesebben játszott volna, bizony haragudott, hogy neki testvére van. És azt is észrevette, hogy a szeretetből neki kevesebb jut, mint a kicsinek. Én már hallottam ilyet, el is ítéltém érte a lányomat, de nem lehet senkit befolyásolni. Klárinak az az ötlete támadt, hogy nem válnak el, csak menjenek külön. Pedig nem volt senkije, se barátja, se udvarlója. Hat évig éltek külön úgy, hogy Mirko az anyjával lakott abban a hetven négyzetméteres lakásban, amit együtt vettek, Klári pedig Mirko anyjának a százharminc négyzetméteres lakásában lakott a két gyerekkel. Az alatt a hat év alatt jól megvoltak egymással mindenben: ahogy a gyerekeket nevelték, a pénzügyi dolgokban. Továbbra is Klári kezelte Mirko kasszáját, bankszámláját, és mindent megbeszéltek. Mondtam is: „Jobb a házasság, mint mikor együtt éltetek.” Aztán valakinek az esküvőjén Klári összetalálkozott egy férfival, aki azt mondta, hogy már öt éve figyeli a fitneszklubban, de nem tudta, hogy nincs mellette férj vagy barát. Amikor megtudta, hogy egy egyedülálló nő, akkor rászállt, két hét alatt megfőzte, és Klári összeköltözött vele. Hát ez neki való. Gazdag, szép villája van, hetenként mennek a hegyekbe víkendezni, három bérletük van, egy koncert-, egy színház- meg egy operabérlet. Egyelőre még nagyon szeretik egymást. A lányom ötven éves, a férfi ötvenhét.

Klárinak nagyon jó állása van a Meinh Bankban, ő ott a főnök közvetlen asszisztense. Odavette Danielát, de egy jugoszláv nő kiszúrta, rászállt, és el kellett küldeni. Még nincs másik állása, de azért dolgozik, és keres is, csak ki akarja húzni, amíg tart a munkanélküli-segély. Daniela külön lakik, Klári oadadta neki a lakását, és segíti. Amíg Daniela dolgozott, addig fizette a közös költséget, most Klári fedezi a rezsijét. A másik kislány [Sandra] tizennyolc éves. Voltak vele kisebb problémák az iskolában, de már rendeződtek. Két év után az apjának is sikerült egy nagyon rendes nővel kapcsolatot teremteni, akinek egy ugyanolyan idős lánya van, mint a Sandra. Ez jó hatással van Sandra apjára, megjavult a kapcsolat közöttük. Nincsenek viták, nincsenek veszekedések, úgyhogy Klári szerint most jóra fordul majd a kislány sorsa.

Klári Ros Hasónekor [Ros Hásáná], Jam Kiperkor [Jom Kipur] elmegy a templomba, ott van az esküvőkön, szóval zsidónak tartja magát, a barátai is abból a körből származnak, a barátnői is zsidók. Daniela nagyon ragaszkodik a zsidósághoz, Sandra már kevésbé, de azért zsarolással őt is ráveszi, hogy zsidó táborba menjen. A kislány benne van egy zsidó egyesület kórusában, szóval tudja, hogy ő zsidó, és jár is közéjük, de nem ragaszkodik annyira, mint Daniela. Daniela együtt élt egy zsidó fiúval két évig, de aztán kiderült, hogy az is olyan rendetlen, mint ő, és nem kell neki, hogy még rá is dolgozzon. Ő akkor már állásban volt, a fiú még egyetemre járt, és mire hazaért, még nagyobb volt a rendetlenség, mint mikor otthagyta. Kitette a szűrét. Én sajnálom, mert nagyon helyes fiú volt, ortodox családból származott, de ő már nem volt olyan vallásos, mint a szülei.

Először 1963-ban voltam a férjemmel Izraelben, látogatóban, mert a bátyja és a nővére 1957 óta kint élt. Nagyon tetszett, nagyon jól éreztük magunkat, mindenki azt kérdezte tőlünk, hogy „Kint maradtok?”. Mikor mondtuk, hogy nem, nagyon csodálkoztak. Mondtuk, hogy három gyerekünk van itthon. Találkoztunk egy Szegedről bevándorolt keresztény nővel, akinek zsidó volt a férje, és az áradozott, hogy „Gyertek ki, mert ez az igazi élet, itt lehet igazán élni”. Csak összenéztünk és csodálkoztunk, hogy el volt ragadtatva az a keresztény nő Izraeltől. Szóval ilyen volt ott a szellem. Akkor már elég kulturált volt, mindenkinek volt mosógépe, szép lakása, ilyesmiről Izraelben gondoskodnak. Ott nincs lakáshiány, mindenkinek van lakása, és komfortos, fürdőszobás, természetesen. És hát gondolom, kapták a jóvátételt, de azzal nem dicsekedtek. Úgy gondolom, hogy abból tudtak berendezkedni vagy autót venni. A férjem nővérének volt kocsija is.

A bátyjának a felesége már kilencvenegy éves, és még mindig él. Nagyon vallásos, külön tejes és külön zsíros konyhája van, de talán még húsvéti is [lásd: étkezési törvények; Pészah], nem tudom. Amikor ott voltam, ajándékozott nekem egy svájcisapkát, hogy ezt hordjam, olyan jól áll nekem. A pesti sógornőm aztán felvilágosított: „Tudod, miért adta neked Helén azt a sapkát?” „Miért?” „Hát azért, hogy ne legyél fedetlen fővel.” Mert ott a szomszédok is vallásosak voltak, és szégyellnivaló volt, hogy nincs a fejemen semmi, ha már nem vagyok parókás [lásd: paróka]. Külön laktak a neológok vagy a vallástalanok, és külön részben, gettószerűen laktak a vallásosak. És ők a vallásosok között laktak. Ez 1963-ban volt, még háború sem volt.

Daniela most is kint van Izraelben. Egy osztrák zsidó család felfogadta a három gyereke mellé, akik tíz napig ott nyaraltak. Hetven eurót kapott egy napra. És utána még ott akart maradni. Az uram egyik unokatestvére, Lea éppen Budapesten volt pár napra, és megemlítettem, hogy ott van a Daniela. „Jaj, ott van a Daniela! Adjátok ide a telefonját!” És meghívta a Danielát őhozzájuk. Zichron-Jákovban laknak, az egy kis hely, és mondom, hogy „Majd kimegy busszal hozzátok”. „Nálunk busszal senki se utazik, mert az a legveszélyesebb, odamennek az öngyilkos merénylők. Mi a saját kocsinkon utazunk, majd bemegyünk érte.” És így is történt. Elég sűrűn telefonál, hogy ott a Daniela is, és állítólag nagyon örülnek egymásnak. Ganz rokon, vérrokon. Danielában benne van ez, hogy ragaszkodik a családhoz. Harmincadikára szólt a repülőjegye, kicserélték, hogy még egy héttel tovább maradhasson.

A férjemmel többet nem mentünk külföldre, csak én mentem a gyerekekkel. 1969-ben az Autóklub által szervezett utazással voltunk Németországban és Ausztriában. 1971-ben Palival és Klárral egy európai körútra mentem kocsival, én vezettem. Elmentünk Németországba, Svájcba, Hollandiába, Belgiumba, Lichtensteinen keresztül. Csak Svédországban, északon nem voltunk.

Amerikába 1975-ben mentem ki Zsuzskával [a testvére], mikor már az uram, szegény, meghalt. Meg akartam ismerkedni az unokatestvéremmel [Elzi] és a családdal. Akkor még élt a nagynéném [Klein Lajosné, született Halbrohr Margit], utána két-három évre halt meg. Örültünk egymásnak.

Pali minden évben egy hónapra elment európai körútra, és az utolsó percben, éjfélkor lépte át a határt. Amióta megnősült, talán egyszer elmentek Nyugatra, de többször nem. És zavarni se lehetne. Amerikában volt két hónapot, és ott megtanult beszélgetni. Mert írni és olvasni már tudott, de nem volt meg a beszédképessége. Ott a két hónap alatt egyedül kószált, benevezett csoportos túrákra, Fehér Házat látogatni meg ilyesmikre. Meg moziba járt egyedül, és megtanulta a nyelvet, úgyhogy nincs gondja. Hát ebben a házban nagy szükség van rá. Judit is nagyon jól tudja angolul a dolgokat. Ő egy szorgalmas kislány volt, már a gimnáziumban megtanult. Pali nem volt annyira szorgalmas, semmiféle nyelvet nem tudott, amíg a főiskolát el nem végezte. Most már többet beszélnek angolul ebben a házban, mint magyarul. Úgy volt a némettel is, akkor is többet beszéltünk németül a házban, mint magyarul. De meg is tanultam, és barátságokat kötöttem.

1989 után sok változás nem volt. Elmaradtak az NDK-s vendégek, és jöttek helyette a világ minden tájáról mások. Aztán később bővítettük a panziót, még három szobát építettünk hozzá, és családi alapon működik. A fiam, menyem, és már lassan bekapcsolódik a tizennyolc éves unokám is. Jól beszél a nyelvet, szereti is, ő megy le a vendéggel, elhelyezi. Remélem, hogy majd fogja csinálni, ha a szülők kiöregsznek.

A rendszerváltozás előtt, amit a vallásban megtartottunk, akkor is megtartottuk, emiatt nem volt kellemetlenségünk a régi világban. Kellemetlenségünk abból volt, hogy nyugati vendégek is laktak itt, és szekíroztak minket, hogy kémkedjünk, meg hogy mennyi pénzük van, kik a barátaik. De nagyon ügyesen kibújtunk alóla. Mert ugye a telefonunkat lehallgatták, és nem is titkolták, hanem dicsekedtek vele. „Na, jön a Teltsch”, mondta a belügyes, kis százötven centis emberke, és tényleg beszéltem Teltsch-csel délelőtt, hogy majd jön. Meg amikor megkaptam az útlevelemet: „Na, megkapták az útlevelet?!” Úgy tüntette föl, mintha ő intézte volna el nekem, hogy megkapjam. Ugyanis arra kért, hogy „Ha utazik a vonaton, akkor beszélgessen az ottaniakkal, hagyja, hogy szídják az országunkat, és jegyezze föl”. Mondom: „Nem vonaton utazok, autóval megyek, németül nem tudok, nem tudok velük beszélni.” Szóval mindig megtaláltam, hogy kibújjak az ilyen szolgáltatások alól. És akkor valahogy lekopott. De hát jöttek helyettük mások, akik mást akartak.

Ma nem, hála istennek. Ma a szomszédok viselkednek szörnyen. Állandóan, mindenért följelentgetnek. Hogy rendetlen az udvar. De olyan pechjük van, hogy megtudjuk, és mire jönnek, rend van. Szólnak a rendőröknek, hogy tüzelünk, közben csak a barbecue-t készítette elő Pali, kipróbálta a grillsütőt. De az a boszorkány csak azt a kis füstöt látta. Folyton följelentget, de még soha nem volt neki szerencséje, mindig olyanért jelent föl, ami nincs is. A rendőrök kérdezték, hogy maguk miért nincsenek jóban. Mondja a Pali, hogy én próbáltam már sokszor, de nem lehet vele szót érteni. Kérdezi, hogy óhajt följelentést tenni ellene. Mondta a Pali, hogy nem.

A másik szomszédnak egyszer sikerült elérni, hogy leállították az építkezésünket másfél évre azzal, hogy szabálytalanul építkezünk. Az igaz is volt. Akartunk módosítást kérni, de nem volt rá időnk, mert közben följelentettek. Hogy egy lyukkal többet vakartunk ki a földből a garázsépítésnél, mint amennyire engedélyünk volt. Nagyon sok pénzbe került, mert hatalmas büntetést akasztottak a nyakunkba. De a tervük nem sikerült, végül befejeztük az építkezést.

Ötvenkilenc éves voltam, amikor észrevettem, hogy a vezetésnél nem látok jól. Azt hittem, hogy rossz a szemüvegem. Akkor nyakra-főre csináltattam a szemüvegeket, de egyik se volt jobb. Végül aztán valamelyik orvos fölfedezte, hogy glaukóma. Egy ideig semmit se csináltak. Kétszer is beutalt a körzeti a kórházba, a Jánosba, de nem csináltak velem semmit, csak mérték, közben mindig romlott a szemem. Akkor Klári elvitt Bécsbe, ott voltam tíz hétig a klinikán, és ott fagyasztással műtötték. Lézertűvel. Na, nem ért semmit. 1990-ig még mindig láttam valamit, aztán már kezdtek az arcok helyén fehér foltok lenni, az emberek arca fehér folt lett. Később már a fényt se láttam. Az ember megszokja a végén, és azt mondja, van ennél rosszabb is, Isten őrizzen egy ráktól, ami el is viszi.

Kárpótlást kaptam, de hála istennek, nem játszott szerepet. Ha nem lett volna, akkor is ugyanannyi lenne talán, mint most. Szóval nem hiányzott. A gyerekeket elintéztam, az örökséget kifizettem nekik. Ne kérjenek a Palitól semmit.

Persze a népszámláláson nem írtuk be, hogy zsidók vagyunk. Sose lehet tudni alapon. Nem tudom, hogy igazunk volt-e, de nem akartuk, hát ugye ilyen jó szomszédokkal vagyunk körülvéve, és bár úgylis tudják, de nem is tudom megmagyarázni, hogy miért nem írtuk be. Féltünk. Azért mindig még bennünk van, aki egyszer megégeti magát, az már fél a tűztől.